

ԶԱՅՆ

ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵՎՈՐՏԵՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄԱՐԹԵՐԹ Ամփճար

Սելինե Վահեի Անունյանը ծնվել է 1977թ. Երևանում: 1999 թ. ավարտել է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի բուրժուազիտության բաժինը: Նույն թվականին ընդունվել է ԳԱԱ Դայոց ցեղասպանության բանագրան-ինստիտուտի սասփրանտուրան: 1999-2001 թթ. աշխատել է վերոնշյալ ինստիտուտում՝ որպես կրտսեր գիտաշխատող: 2002 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին սովորել է Մտամբուլի Յուրքական պատմության հիմնադրամ (Turk Tarih Vakfi) կազմակերպությունում, որտեղ անցել է օսմաներեն/արաբատառ բուրբերեն/լեզվի արագացված դասընթաց: Գրում է լեզվաբանական ատենախոսություն «Երիտթուրքերի դատավարությունները 1919-1920 թթ.» քննայով: Մի շարք գիտական հոդվածների հեղինակ է՝ նվիրված բուրբական ռազմական արտակարգ առյաճառներում հայոց տեղահանության ու կոտորածների դատավարություններին, ինչպես նաև՝ Մեծ եղեռնի արտագոյմանը օսմանյան ամառային դատավարություններին, ինչպես նաև՝ Մեծ եղեռնի արտագոյմանը օսմանյան ամառային դատավարություններին: Այժմ աշխատում է Դայոցում՝ որպես ռադիոյի կրտսեանի համար տրվող հաղորդումների բաժնում՝ որպես բուրբերեն հաղորդումների խմբագիր և Ռուսաստանի «Голос России» ռադիոկենտրոնում՝ որպես բուրբերեն հեռարձակվող հաղորդումների բարձրամիջև և հաղորդավար:

Ինչպես հայտնի է, հայոց կոտորածներին խնդիրը բուրբական ռազմական արտակարգ առյաճառների կողմից քննվել է նաև՝ ըստ Օսմանյան կայսրության շրջանների: Դողվածն անդրադարձ է Տրապիզոնի դատավարությանը, որի ամբաստանագիրն ու դատական նիստերում լավատ

ել Բեֆի Ջևաղ Ուլունայը, իսկ տնօրենը՝ Ահմեդ (Փեղիվան) Քադրին: Օրաբերքի 1918-1921 թվականներին տպագրված համարները պահպանվում են Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի գրադարանում: «Ալեմդարը» եղել է նաև Տրապիզոնի դատաքննությանն առավել ակտիվ

մատովային նախարար Ավին, իրավական տեսուչ Զեմանը, Տրապիզոնի և Լազիստանի գործերի շտաբի պետ, գնդպետ Մուխթարը, էլյետնանտ Ահմեդը և ուրիշներ:

Տրապիզոնի դատական նիստերի ընթացքում լավատ վկաների ցուցմունքների շնորհիվ լիովին հաստատվեց, որ այստեղ տեղի ունեցած ջարդերը, թունավորումները, ցրախեղ անելու գործողություններն ուղղորդվել են Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի կողմից, որն իր հերթին իրահանգներ էր ստացել կենտրոնական կառավարությունից: Ջեմալ Ազմին, որ Տրապիզոնի նահանգապետի պաշտոնում է եղել մինչև 1917 թ.-ը, իր դաժանության շնորհիվ վատնակվել էր «Ռազանակով գին՝ մեծ մյուլետսարիի» («Sopali mutasarrifi») մականունը:

Տվյալ դատաքննության ընթացքում ընթացիկ վկայություններ են եղել հայոց քարավանների՝ ճանապարհներին կոտորածների ենթարկված լինելու և ծովում ջրահեղծ արվելու մասին: Մասնավորապես, 1919թ. ապրիլի 1-ին կայացած նիստում հանդես եկած վկաներից Նարեքի ցուցմունքների համաձայն՝ հայոց քարավանները «պահպանվել» նպատակով որպես ուղեկցորդ էր նշանակվել 50 ժամ դարձ, որոնք, սակայն, ճանապարհին սպանվել էին ենթարկել անդամալուծ և ուժասպառ հազարավոր մարդկանց, իսկ պարկերի մեջ լցված երեխաներին՝ գետնում խեղդել: Դատաքննության ապրիլի 3-ի նիստում ընթերցվել է քաղհայցվոր Սի-

րուի գավառապետ Ֆաիքի հրամանով: Նույն նիստում վկայություններ է տվել նաև Տրապիզոնի վերազնից դատարանի նախագահ, հայոց «Լքված գույքի» հանձնաժողովի անդամ Դիլի բեյը, ըստ որի՝ տարաբնույթի հայերը բնաջնջվել են ճանապարհների և խեղդվել ծովում: Նույն օրը հայերի՝ մակույկավարների պետ Յահյայի կողմից ցրախեղ արվելու մասին վկայություններ է տվել Տրապիզոնի «Ռազմական առաքուների» հանձնաժողովի նախագահ Էրեմեյ: Մայիսի 5-ին ընթերցվել է ռազմածովային նախարար Ավին փաշայի գրավոր վկայությունը, համաձայն որի՝ Ջեմալ Ազմին հայերին կոտորելու նպատակով հատուկ չեքներ էր կազմել ու սպանել տվել հայ բժիշկներին և առողջապահական պաշտոնյաներին: Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում մեկ այլ հետաքրքիր վկայություն էլ է եղել Կովկասից գաղթած մահմեդական և քրիստոնյա վրացիների՝ հայերի կոտորածների մասնակցությունը վերաբերյալ: Կոտանդուկուտուսի կրտսերակվող «ժողովուրդի ծայրը» քաղաքական-հասարակական օրաթերթը տեղեկացնում է, որ Տրապիզոնի դատավարության 14-րդ նիստում ընթերցված ռազմածովային նախարար Ավին փաշայի գրավոր վկայության համաձայն, Կովկասից Տրապիզոն գաղթած քրիստոնյա և մահմեդական վրացիներից այստեղ կազմվել է «Legion georgienne» («Վրացական լեգիոն») անունը կրող հատուկ մի գունդ, որը ճանապարհներին հարձակումներ է գործել հա-

ՍԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԱՐԱՆԳՈՒՄ ԸՍՏ ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ԱԼԵՄԴԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԴԱՏԱԿԱՆ ՎԱԿԵՐԱԳՐԵՐԻ

վկաների ցուցմունքները գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

Տրապիզոնի հայ բնակչության տեղահանման ընթացքում կազմակերպված ջարդերը վկայվել են ոչ միայն հայ և օտարականատենների հուշագրություններում, այլև 1919թ. մարտի 26-ից մայիսի 20-ը թվով 20 նիստի շրջանակներում իրականացված Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների դատաքննության նյութերում:

Պետք է նշել, որ Դայոց ցեղասպանության փաստագրման առումով առանձնահատուկ կարևորվում են օսմանյան աղբյուրները, որոնց շարքում նշանակալի տեղ է զբաղվում տվյալ ժամանակաշրջանի բուրբական մամուլը:

Մուսքին աշխարհամասնում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո, պատերազմական տարիներին հարկադրյալ լուրջություն պահպանած օսմանյան մամուլը սկսեց ակտիվորեն քննարկել հայոց տեղահանությունը, կոտորածները, դրանց կապակցությամբ հարուցված դատական գործերը, դատավարությունների ընթացքը և այլ հարակից խնդիրներ, որոնք նաև սուր վիճարանությունների առիթ դարձան բուրբական տարբեր օրաթերթերի միջև: Դայոց ցեղասպանության խնդիր հանդիս էր հետաքրքրություն էր ցուցաբերում հասկանալ «Ալեմդար» («Դրոշակակիր») օրաթերթը:

«Ալեմդարը» հրատարակվել է Մտամբուլում 1912-1921 թվականներին: Օրաթերթի պատասխանատու խմբագիրն

արձագանքող օրաթերթերից մեկը, որի համարներում տեղ են գտել ինչպես տույն դատավարության ընթացքի վերաբերյալ տեղեկատվություններ, այնպես էլ վերլուծական բնույթի հրապարակումներ: Տրապիզոնի դատավարության սկզբում ամբաստանվել են 7 հոգի՝ հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալին, ոստիկանապետ Նուրին, գաղտնի գործակալ Մուստաֆան, գավառապետ Թալաթը, հյուրանոցատեր Նիպին, բժիշկ Ալի Սահրը և երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ողզան: Վերջինիս գործը Տրապիզոնի դատաքննության 16-րդ նիստում (1919թ. մայիսի 5) առանձնացվել է քննվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատական գործընթացում: Տրապիզոնի դատավարության ժամանակ հեռակա կարգով քննվել են նաև Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յեմիթաչեյի Նալիլի գործերը:

Նախ Զեմը, որ Տրապիզոնի դատական նիստերի ընթացքում հանդես եկած վկաները հիմնականում եղել են բուրբեր և այլ ազգությունների պատկանող մահմեդականներ: Բացի այդ, Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում վկայություններ են տվել բարձրաստիճան այբաբանի պաշտոնյաներ, ինչպիսիք են Վահի նախկին նահանգապետ Նազըմը, Էրզրումի նախկին նահանգապետ Թահսինը, ռազ-

րանուշի գրավոր ցուցմունքը, ըստ որի՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության որոշ անդամներ կոտորել էին հայ տղամարդկանց: Միևնույն նիստում ներկայացվել են նաև մեկ այլ քաղհայցվոր կնոջ ցուցմունքներ, համաձայն որոնց՝ Ջեմալ Ազմիի իրահանգով Զուլմալե ուղարկելու պատրվակով ձերբակալված տղամարդկանց ոչնչացրել էին՝ մի մասին գնդակահարելով, իսկ մյուսներին՝ ցրախեղ անելով: Ապրիլի 5-ին տեղահանության ընթացքում ժանդարմների կատարած բռնությունների մասին վկայություններ է տվել Թահսինյան էֆենդին: Մեկ այլ նիստի ընթացքում վկայությամբ հանդես եկած ժանդարմներից ալազ էլյետնանտ Սյուլեյմը ցուցմունքներ է տվել առ այն, որ «Պետական պարտքի» գրասենյակի տրապիզոնյան մասնաճյուղի պաշտոնյալից իրեն հասած տեղեկությունների համաձայն՝ հայերին բեռնավորել են լաստանակները և ծովը նետելով՝ խեղդել: Սույն դատաքննության ընթացքում որպես վկա ցուցմունքներով հանդես եկած բարձրաստիճան պաշտոնյաներից պետք է հատկապես առանձնացնել Վահի նախկին նահանգապետ Նազըմ բեյին և Օսմանյան կայսրության ռազմածովային նախարար Ավին փաշային: Վահի կուսակալը դատարանին տեղեկություններ է տվել Ջեմալ Ազմիի կուսարած բռնությունների, ինչպես նաև՝ Նուրի և Մեհմեդ Ալի բեյերի՝ «այ կանանց ու երեխաների ցրախեղ անելու վերաբերյալ»: Ըստ Նազըմ բեյի՝ 18 հայ ծերունի էլ ցրախեղ էին արվել Օր-

յերից բաղկացած քարավանների վրա. «Ծովային նախարար Ավին մեռա, գրառոր երկար վկայութեամբ մը կը յայտնէր թէ Տրապիզոնի մէջ ամեն բան կուսակալին ձեռքը էր և ինք իրականութիւն չուէր որևէ գործի խառնուէր: «Ձեռքիւքը մայախուտէ», ըսա՛ Վիշաւան, պետք չէ չկոթել ճեմալ Ազմիի կազմած չէքներուն հետ, որոնք ամեն տեսակ ոճրային գործերու մէջ շատ տխուր դեր մը կատարեցին: Կուսակալը ուզածին պէս կը նտրախեղ հայ բժիշկներն ու առողջապահական պաշտօնեաները, որոնքմէ ոճանք մասիան լուրը կ'առնէինք: Տրապիզոնի մէջ «Legion georgienne» անունով մասնաւոր գունդ մը կազմած էր, Կովկասէ փախած իսլամ և քրիստոնյա վրացիներէ: Ստեղծ այ՛ ճանաչան շատ գէշութիւններ ըրին Դայերուն»:

Նույն նիստում ցուցմունքներ տված Դյուսեյին Խալսերովը՝ Տրապիզոնի գլխավոր բանտապահ Սուլեյմանը չեքներ էր կազմել հայերին կոտորելու նպատակով, իսկ Օրդուի գավառապետ Ֆաիքը 2 «մասվուն» կին ու երեխա ցրախեղ անելու հրաման էր տվել: Ականատեսը հայտնում էր, որ նրանց լաստանակ էին նստեցրել իբրև թե Մասնոն ուղարկելու պատրվակով, մինչդեռ հաջորդ օրը ծովեզերք լի էր նրանց դիակներով: Գայերին ցրախեղ անելու միջոցով կոտորելու մասին վկայություններ է տվել նաև դատական քննիչ Զեմանը, ըստ որի համոզմունքի՝ վերոնշյալ դեպքերի հեղինակն է եղել հենց ինքը՝ նահանգապետը:

(Հարուկությունը՝ 2-րդ էջում)

(սկզբը՝ 1-ին էջում)

Տրապիզոնյան դատավարության ընթացքում բազում վկայություններ են եղել այն մասին, որ 42 դաշնակցականների հետ թուրքերի կողմից ցրատյալ արված առաջապատակ վարողները այդքանից դեմ պայքարելով՝ հաջողացել էր ավի դուրս գալ: Ապաքինելու պատրվակով վերջինիս տարել էին «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոց, որտեղ էլ բուժավորել²⁰: Ապրիլի 7-ին դատարանին ցուցմունքներ տված վկաներից ֆրանսահայատակ փտալիի խոսքերով՝ վարողները հիվանդանոց տարվել ոստիկանների ուղեկցությամբ և այնտեղ բուժավորվել Ալի Սահիբի կողմից²¹: Թեև վերջինիս կողմից կատարված բուժակտումների մասին վկայություններ են տվել նաև Տիգրան Լարդիյանը²², սիլին Մամրիկը²³, Տրապիզոնի վերաքննիչ դատարանի նախագահ Գիլմինը²⁴ և շատ ուրիշներ, սակայն դատարանը բուժակտումների մասին Ալի Սահիբի դեմ եղած վկայությունները «բավարար» չի համարել: Այս համատեքստում անդրադառնանք նաև դատախազ Ֆերիդունի կազմած մեղադրական եզրակացությանը, որն ընթացվել է ապրիլի 15-ին կայացած նիստում: Ֆերիդունը որպես Ալի Սահիբի կատարած ոճրագործությունների «մեղմացուցիչ հանգամանք» անբասանագրում նշում էր, թե մանուկների բուժակտումն ընթացքը կարող էին ի հայտ գալ դեղերի չափաբաժնի կաստման արդյունքում²⁵: Դատախազը կարծում էր, որ Ալի Սահիբի պետք է հանցավոր ճանաչել միայն երեխաներին ավելանում խեղդելով սպանելու մեջ, ինչ վերաբերում է բուժակտումն ընթացքին, ապա Ֆերիդունը առաջարկում էր կատարել դատաբժշկական փորձաքննություն²⁶: Թերևս, հետագայում այն կատարվել է, քանի որ 1919թ. հուլիսի 8-ին Ալի Սահիբի դեմ նոր դատաքննություն է սկսվել՝ Տրապիզոնի «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցում զազի և այլ միջոցներով հայերին բուժակտելու մեղադրանքով²⁷:

Տրապիզոնի հայոց տեղահանությանն ու կոտորածներին վերաբերող ամբաստանագրում ընդգծվում էր տվյալ նահանգում կատարված ահաարություն կոտորածների զանգվածային բնույթը. «...մահի հայ տղամարդկանց և ապա կանանց ու երեխաներին նշանակալից վայրերը տեղափոխելիս նրանց մի մասն անգթաբար սպանվել է (birahmansane katil) Պեյրոնեոների կողմից, իսկ կանայք ու երեխաներն էլ բռնակորվել են նավակները և ջրափերը արվել: Հայերի մի մասին էլ, իբր բուժման նպատակով, բուժակտել են տարբեր միջոցներով: Ողջ մարդկության կողմից անծոցվ ու նողկանքով հիշվելուց մնալ անանթ արարքների հանդեպ, այժմ փախուստի մեջ գտնվող Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիլի և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յեմինթաշի Նա-

լիլի, ինչպես նաև դատարանում ներկա գտնվող մյուս հանցակիցների մասնակցությունն այդ վիթխարի կոտորածին (azam kitail) հիմք են տալիս պատրված սահմանելու համար: Եվ ի վերջո, ուրբե՛ր են Ազմիլն ու Նալիլը: Միանք ոչ թե պետական կամ վարչական պաշտոնյա են, այլ ինը տարի

առջ պետության ղեկը պատահաբար ձեռք գցած, առանձին կամ միասին կատարված բռնությունների, կոտորածների արդյունքում նշում են, որ քանի որ դատարանը ապստիճաբար որոշել էր, որ Ալի Սահիբի պետք է հանցավոր ճանաչել միայն երեխաներին ավելանում խեղդելով սպանելու մեջ, ինչ վերաբերում է բուժակտումն ընթացքին, ապա Ֆերիդունը առաջարկում էր կատարել դատաբժշկական փորձաքննություն²⁸: Թերևս, հետագայում այն կատարվել է, քանի որ 1919թ. հուլիսի 8-ին Ալի Սահիբի դեմ նոր դատաքննություն է սկսվել՝ Տրապիզոնի «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցում զազի և այլ միջոցներով հայերին բուժակտելու մեղադրանքով²⁹:

Տրապիզոնի դատավարության ամօշվող վերլուծական հոդվածներից ինչպես տակն է արժանի հետևյալս «Ալեմդարի» 1919թ-ի ապրիլի 25-ի համարում իրապարկված բաց ճանաչված, որն օրաթերթի տեղեկ Սիմեդ Ջարդին ուղղել էր ռազմական արտակարգ ատյանի նախագահ Նազըմ փաշային³⁰: Գողգոթի հեղինակը հայտնում էր, որ մոտ 40-50 նավաստիներ իրեն պատմել են Ջեմալ Ազմիլի և իթիհատականների կատարած վայրագությունների մասին: Այսպես օրինակ, Տրապիզոնում հայ կանանց և երեխաներին (ցրել են նավակները և, շրջահայացրեն ավելի քան կանին հեռացնելուց հետո ջրափերը արել:

Իսկ երբ խեղդվողները փորձել են կառչել նավերի եզրից, կացնով կտրել են նրանց մատները³¹: «Ալեմդարի» տեղեկ իր հոդվածում նշում էր մի քանի պաշտոնյաների մասին, որոնք պաշտոնազրկվել էին կառավարության կողմից կատարված չարահորությունների վերաբերյալ համապա-

տասիան մարմիններին տեղեկացնելու պատճառով: Այսպես օրինակ, Տրապիզոնի մարտիկի տեսուչ Բեսիմ բեյը պաշտոնից հեռացվել էր Ջեմալ Ազմիլի ոճրագործությունների մասին տեղեկացնելու պատճառով: Նման ճակատագրի էր արժանացել նաև իրավական տեսուչ Զեման բեյը, որն ազատվել էր աշխատանքից արդարադատության նախարար Հալիլի կողմից: Պաշտոնազրկման պատճառ էր հանդիսացել այն հանգամանքը, որ Զեման բեյը հանդես էր եկել հայերի ոճրագործական ճեպքերի կապակցությամբ անմիջապես հետաքննություն կատարելու պահանջով³²:

Սիմեդ Ջարդին հոդվածում իր գլխավորում էր արտահայտում այն փաստի կապակցությամբ, որ ինքը, սովորական քաղաքացի լինելով հանդերձ ավելի լավ էր տեղեկացված Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների արտափախարայց մանրամասներին, քան դատարանը: «Ալեմդարի» տեղեկը ռազմական ատյանի նախագահին հարցնում էր, թե ինչով էր այսանվանվողին դատարանի անտարբերությունը խնդրի նկատմամբ³³:

Գողգոթազգի ռազմական դատարանի նախագահ Նազըմ փաշային ուղղված իր բաց ճանաչման ավարտում էր ակնհաստների վկայություններին առավել լուրջ վերաբերվելու խնդրանքով և հանցագործների պատժելու կոչով³⁴:

Հետաքրքիր է, որ հոդվածի որոշ հատվածի տպագրումն արգելվել էր գրաքննության կողմից:

Վերոնուց ենք, որ թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանը 1919թ. մայիսի 22-ին կայացրած դատավճռով Տրապիզո-

նի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիլին և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յեմինթաշի Նալիլին հեռակա կարգով դատապարտել է մահով, Սեհմեդ Ալիին՝ 10, իսկ Մուստաֆային ու Նուրիին՝ 1 տարվա ազատազրկման³⁵:

Այսպիսով, Տրապիզոնի նահանգի հայ բնակչության տեղահանությունն ու կոտորածների դատաքննության վավերացրելը, որոնք տալագրվել են օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում, նոր մանրամասներ են հաղորդում 1915թ. հայոց դանթեականի մասին:

¹ Տե՛ս Tamer Akcam, İnan Hakları ve Emeni Sorunu, İmge Kitabevi Yayınları, 2002, s. 397.
² Գրիկերը (Գրիգոր Վեդեյերյան) «Ալեմդար» օրաթերթը ընդունել է որպես կիսապաշտոն օրաթերթ, Քարոն Դուսն և տպագրական պատկանում: Տե՛ս Գրիկեր, Երզրակտի հայաստանության վավերագրական պատմությունը, Նուր Երզր, 1980, էջ 12:
³ Meydan Larousse Büyük Lugat ve ansiklopedi, birinci cilt, İstanbul, 1985 s. 296.
⁴ Փախազեան Ա., «Այերի ցեղասպանությունը ցար երիտրոկների դատավարության փաստաթղթերի, Լու Նևեյել, 2005, 236-237:
⁵ Tamer Akcam, İnan Hakları... s. 232-233.
⁶ Divan-i Harb-i Orfi de Trabzon Tehciri Muhakemesi, Alemdar, İstanbul, 2 Nisan, 1919.
⁷ Divan-i Harb-i Orfi: Trabzon Taktil ve Tehcir Muhakemesi, Alemdar, 4 Nisan, 1919.
⁸ Նույն տեղում:
⁹ Trabzon Tehcir ve Taktil Muhakemesi, Alemdar, 6 Nisan, 1919.
¹⁰ Divan-i Harb-i Orfi de Trabzon Tehciri Muhakemesi, Alemdar, 13 Nisan, 1919.
¹¹ Trabzon Tehcir Muhakemesi, Alemdar, 1 Mayıs, 1919
¹² Ժողովրդի ծայր (քաղաքական և հասարակական օրաթերթ), 4 Պրիս, խմբագրատեղ՝ Տրաքս Ջալան, 1-9 մայիսի, 1919, N 77-168:
¹³ Նույն տեղում:
¹⁴ Նույն տեղում:
¹⁵ Երկու «նավուման» կին ու տղայ ծովը կը բախեն, ժողովրդի ծայր, 6-9 մայիսի, 1919, N 81-172:
¹⁶ Նույն տեղում:
¹⁷ Թուրքերը քաղաքանախարհ՝ մեռանակալ, լատառակ:
¹⁸ Երկու «նավուման» կին ու տղայ ծովը կը բախեն, ժողովրդի ծայր, 6-9 մայիսի, 1919, N 81-172:
¹⁹ Divan-i Harb-i Orfi de Trabzon Tehciri Muhakemesi, Alemdar, 11 Mayıs, 1919. Այս մասին նաև տես ԲԶ դատակարարի Տրապիզոնի շարադրությունը, ժողովրդի ծայր, 11-9 մայիսի, 1919, N 88-177:
²⁰ Այդ մասին տես «Ալեմդար» օրաթերթի 1919 թվականի ապրիլի 4-ի, 8-ի, ինչպես նաև մայիսի 1-ի համարները:
²¹ Trabzon Tehcir ve Taktil Muhakemesi, Alemdar, 8 Nisan, 1919.
²² Divan-i Harb-i Orfi de Trabzon Tehciri Muhakemesi, Alemdar, 2 Nisan, 1919.
²³ Divan-i Harb-i Orfi de Trabzon Tehcir ve Taktil Muhakemesi, Alemdar, 27 Nisan, 1919.
²⁴ Ժողովրդի ծայր, 1-9 մայիսի, 1919, N 77-168:
²⁵ Trabzon Taktil ve Tehciri İddianamesin Kiraati, Alemdar, 16 Nisan, 1919.
²⁶ Նույն տեղում:
²⁷ Tamer Akcam, Emeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Gözüm Var mı? İstanbul, 2002, s. 90.
²⁸ Trabzon Taktil ve Tehciri İddianamesin Kiraati, Alemdar, 16 Nisan, 1919.
²⁹ Ahmed Kadri, Divan-i Harb-i Reisi Nazım Faza Hazretelerine Arık Mektup, Alemdar, 25 Nisan, 1919.
³⁰ Նույն տեղում:
³¹ Նույն տեղում:
³² Նույն տեղում:
³³ Նույն տեղում:
³⁴ Փախազեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 236-245:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱԿ

Վերջերս երևանում հանդիպեցի «Արխագիայի հայկական համայնք» հասարակական կազմակերպության խորհրդի անդամ, Սուխումի շրջանի պատգամավոր, Յաշոխտա գյուղի Բաղրամյանցիների անվան թիվ 2-րդ հայկական միջնակարգ դպրոցի ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ Ռոբերտ Ավրյանյանին և խնդրեցի պատմել իրենց գյուղի և դպրոցի մասին:

- Յաշոխտա գյուղն ունի շուրջ 800 տուն բնակչություն, որից, երևի, 700-ից ավելի տունը հայեր են, մյուսները՝ արխագիայի: Թավոց, բնակչության աճ չկա, ամուսնությունները քայքայ են, երիտասարդներից շատերը մեկնում են Ռուսաստան՝ արտագնա աշխատանքների: Ե՛լիս է, առաջվա մնալ շատ չեն գնում, բայց էլի գնում են: Վերջին շրջանում գյուղում նոր աշխատատեղեր են ստեղծվել, Սուխումում շատ մեծ շինարարություն է գնում, կառուցվում են հյուրանոցներ, տներ, մեր գյուղից շատերն են աշխատում այնտեղ: Գյուղամտեսությունը և զարգանում է, կյանքն ընկնում է հունի մեջ:

Յաշոխտայում կա 2 հայկական դպրոց, մերն ունի 70 աշակերտ, մի այդքան էլ ունի մյուս դպրոցը, ուր համախում են նաև հարևան Բիղիսի հայկական գյուղի երեխաները, քանի որ այնտեղ դպրոց չկա: Սուխում քաղաքը մեր գյուղից ընդամենը 2 կմ է հեռու, մեր գյուղի արխագիանը համախում են Սուխումի ռուսական և արխագիական դպրոցներ, հայերից էլ մի 40 հոգի գնում է Սուխումի ռուսական դպրոց:

- Հայտնի է, որ տարիներ շարունակ Արխագիայի հայկական դպրոցներն ունեն հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչների պակաս. ինչպիսի՞ն է վիճակը այսօր:
 - Ինչո՞րք չի լուծված: Ե՛լիս է, այս տարի Դայաստանից մի քանի ուսուցիչներ եկան, բայց դեռևս պակասը զգացել է տակի, իսկ դասագրքերը Դայաստանից պարբերաբար ստանում ենք:
 - Պարոն Ավրյանյան, խնդրում եմ պատմեք, թե վերջին մեկ-երկու ամիսներին ի՞նչ է արել «Արխագիայի հայկական համայնք» հասարակական կազմակերպությունը:

- Ապրիլի 24-ին Սուխումի 9-րդ հայկական միջնակարգ դպրոցում կազմակերպեցին Մեծ եղեռնին նվիրված միջոցառում, աշակերտներին, ուսանողներին և «Համշեն» երիտասարդական խմբի անդամներին հետ ծաղիկներ տարանք և զգեցի՞րք ծովը՝ ի իշխանի հանդիպակաց ակի՞ն: Տրապիզոնում և հարակից շրջաններում ծովամույն եղած մեր հայրենակիցները: Բջջային հեռախոսներով եղեռնին նվիրված շուրջ 1500 հաղորդագրություններ ուղարկեցինք արխագիայությունը:

Մայիսի 2-ին, Սուխումի «Ծովաշունջ» և Մերիտելի գյուղի հայկական երգի-պարի համույթների և անհատ կատարողների մասնակցությամբ Գազարյում համերգ կազմակերպեցինք:
 Մայիսի 28-ին մեր գյուղի և Սուխումի երիտասարդները մեր դպրոցում, տօնընթացում Զոհույանյանի արջակցությամբ անցկացրեցին միջոցառում՝ նվիրված Դայաստանի անվախությանը:
 - Դուք «Արխագիայի հայկական համայնքի» կրթության, երիտասարդության

և սպորտի համեմատողվել նախագահ ենք, բացի մշակութայինից, վերջերս սպորտային ի՞նչ միջոցառումներ եք կազմակերպել:

- Մայիսի 11-12-ին «Արխագիայի հայկական համայնքի» և «Համշեն» թերթի մրցանակի համար Սուխումի Ա. Կարպուլի անվան Հայմատիտայի ակումբում անցկացրեցինք շախմատային մրցույթ, որին մասնակցեցին Արխագիայի հայ, ռուս և արխագ 27 լավագույն շախմատիստները: «Համշեն» թերթի մրցանակը շահեց Օչամչիրի շրջանից արխագ շախմատիտ Օթար Խուտուխյանը, 2-րդ տեղը զբաղեցրեց Վարդան Տաբարյանը, իսկ 3-րդը՝ Ալբերտ Կարապետյանը, պատանիների մեջ հարեց Գեորգի Բալասանյանը, սանն, որ մրցույթի անցկացմանը ակտիվորեն մասնակցեց նաև Արխագիայի շախմատի ֆեդերացիայի նախագահ Ա. Տուժբան:
 - Պարոն Ավրյանյան, ձեզ մարդու եմ հաջողություններ, նաև շնորհակալություն են հայտնում, որ չնայած Դայաստանից տարվող զրգերի ծանր պայտասակներից, դուք սիրով համեմ ապրեք հետ Արխագիա տանել նաև մեր «Չայն համշենական» թերթի կապակցությամբ:

Ջրուցեց
 Ա. Կարապետյան

Сергей Варданян родился в 1952г. в Ереване. В 1974г. окончил Филологический факультет Ереванского педагогического института имени Х. Абовяна. Работал в редакциях газет и журналов, в Институте археологии и этнографии АН Армении. В 1991-2002 гг. был заместителем председателя Госсовета по делам религии при Правительстве РА.

Автор книг: "Огненный конь" (1981), "Столицы Армении" (1985, 1995), "Подсолнух" (1989; 1994, Стамбул), "Сны короля" (2003), "Спасенные сказки" (2007, на англ). Автор многочисленных статей о прошлом и настоящем армянских армян. В 1989г. составил 3-й том сборника "Дзайн амшенакан"; является одним из составителей 4-го (1999) и 5-го (2006) томов того же сборника. Сергей Варданян – вице-председатель земляческой благотворительной общественной организации "Амшен" Армении с 1992г.; с 2004-го – главный редактор газеты "Дзайн амшенакан".

В центре Краснодара возвышается белая мраморная триумфальная арка, на которой высечены имена Героев Советского Союза – уроженцев края, в их числе – 9 армян: Манукян Г. Б.,

СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН

В августе 1942 немцы заняли Краснодар, Майкоп и Армавир. Желая задобрить горцев, объявившие себя "арийцами" немцы выступали здесь в качестве ярых сторонников корана. Командующий первой танковой

доносу. Несмотря на жестокие пытки, она ничего не сообщила об айкадзорских партизанах. Возбесившись, немцы раскаленным железом сожгли ей язык. Месяц спустя партизаны освободили беззаяскую девушку; она продолжила борьбу до своей гибели в 1943 г.

Актриса армянской театральной труппы города Краснодар Ермония Дурлюкян также выполняла активную антифашистскую работу. Ее арестовали и подвергали пыткам в течение 10 дней. Измученная, она умерла, так и не сообщив ничего о своих подпольных товарищах и партизанах. Так же была замучена до смерти и ее подруга, студентка Краснодарского педагогического института Тамара Огикян.

Зверства фашистов подняли на ноги многих сыновей армянского народа. Усилиями секретаря Краснодарского горкома, армянина по происхождению Марка Абгаровича Попова были созданы несколько партизанских отрядов. Пламя партизанского движения объяло весь край; дети вчерашних земледельцев и фидан встали за своих родителей, братьев и сестер, павших жертв

тальона был Аюб Восканян. Комиссаром Крымского отряда Новороссийского района был А. Екимян. Комиссаром отряда был также директор совхоза Михайловский Перевал Геленджикского района Григор Хлиян.

В лесах Тульского действовал отряд Артура Горосяна из ста человек. В Тульском воздвигнут памятник партизанам, павшим в Гражданской и в Великой Отечественной войнах; в Гражданской войне 1918-1922 гг. здесь погиб 21 армянин, чьи имена выведены на левой стороне памятника, а на правой – имена партизан, погибших в Тульском в Великую Отечественную: Петросян М. А., Рогонян А. Н., Тахмазян А. А., Тахмазян А. А., Тахмазян Т. З., Тахмазян Л. К., Цатурян К. Н.

Много армян из Тульского погибли также на фронтах Великой Отечественной: с войны не вернулись четверо братьев только из семьи Кулянов; а из 154 солдат, вышедших из армянского села Сергей-Поле, 76 погибли, и среди них – пятеро сыновей Ованнес Еремян.

Множество партизанских отрядов

СУДЬБА ОДНОГО ЧЕЛОВЕКА ЕСТЬ СУДЬБА НАРОДА

Памятник погибшим в Великой Отечественной войне в деревне Шаумян.

Мелконян А. Х., Мурадян А. Г., Нагулян М. К., Саркисов Ф. И., Язиджян Д. М., Сноплян Г. Г., Шалджян М. М., Тамбиев В. Г.

Здесь же золотыми буквами выведены имена кавалеров Орденов Славы трех степеней Григора Овсеповича Карапетяна из Краснодара, Сергея Арменаковича Сивикяна из Майкопа и Александра Галустовича Алафердова из Ейска.

Еще четверых Героев Советского Союза дали армяне Абхазии: Мирян Босаиджян, Еранд Гарянян, Арутюн Мелетян, Арутюн Чакрыян, а кавалер Орденов Воинской Славы трех степеней Арутюн Вардересович Шушанян родом из Гангиади.

армией генерал Макензе принял мусульманство, а местные профашистские элементы объявили Гитлера "Великим имамом".

Немцы в Краснодарском крае разорили большое количество больших и маленьких деревень, многих жителей расстреляли или отправили на каторжные работы в Германию. Только из Красной Ерзнка в Германию были сосланы 170 человек; 48 человек были повешены или расстреляны в армянском селе Суко, 45 – в Айкадзоре. Из того же Айкадзора 127 человек ушли в партизаны, среди них – молодая Асмик Бадеянц, которая после выполнения многочисленных особо важных поручений попала в руки гитлеровцев по

вой Геноцида, который всего два с половиной десятилетия тому назад был совершен с поощрения и попустительства немцев.

Армянские партизаны были всюду: в Армавири действовала подпольная группировка Аванесова, одним из руководителей подпольной организации Ейска был Сурен Арутюнян. Комиссарами партизанских отрядов были Т. Экипян и С. Маргарян. В партизанском отряде Курганска командиром батальона был Оган Григорян, а в отряде "Грозный" командиром ба-

действовало и в майкопских лесах. В армянском селе Пролетарское Майкопского района в основном живут трапезундцы, которые свято сохранили традиции, песни и проникнутые воинственным духом танцы своих предков. И по прошествии десятиков лет после войны в лесах к востоку от деревни еще были партизанские землянки, разбитые немецкие машины, другие напоминания о войне. В 1984г. завуч школы села Пролетарское Артавазд Гаспарян расказал мне:

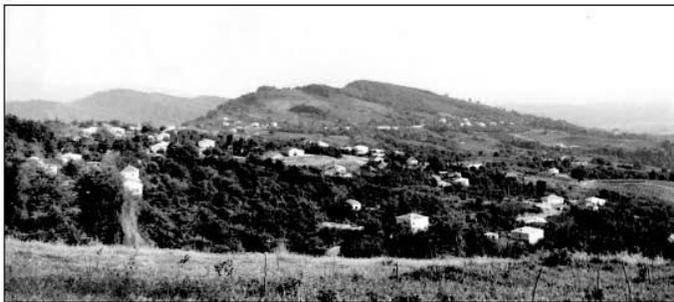
- Немцы пришли к нам в деревню вечером 8-го августа. Многие из наших ушли в лес. В годы немецкой оккупации в наших лесах было 1600 партизан. Многочисленные примеры отважной и самоотверженной борьбы показали и многие воины, примкнувшие к партизанам из попавших в окружение войсковых частей. Мой старший брат тоже был партизаном, а мне было тогда лет 14-15, и я выполнял кое-какие мелкие поручения. Они взрывали немецкие эшелоны, высвобождали гонимых в плен людей. Наверно, нет в нашей деревне дома, где бы не укрывали партизан, иногда проявляя о них заботу по три-четыре месяца, до выздоровления. Не было ни врачей нормальных, ни медикаментов, ни еды, а то, что имели, делили с партизанами по-братски. А что у нас было? Одна-две коровы, у

Памятник погибшим в Великой Отечественной войне в деревне Беранда.

Пятеро сыновей с семьи Еремян погибли за годы Великой Отечественной войны. Дом Еремян в деревне Сергей-Поле.

Село Н. Шиловка.

многих и того не было. И вот однажды в декабре 1942-го немцы ворвались в деревню, угнали всех животных для пересылки в Германию. Парни нашего села и другие партизаны, всего 34 человека, под руководством тифлисеца Мирака Миракяна, отобрали 120 коров и вернули крестьянам. 28 января 1943-го из Майкопа к нам домой пришел вооруженный человек один, сказал, что необходимо срочно сообщить в другой партизанской группе о готовящемся в ту ночь общем нападении. Я пошел к партизанам, это километров 10 отсюда, сказал, и в ту же ночь партизаны взяли в плен 200 немецких солдат.

Это только лишь небольшие эпизо-

рал Майкоп-Туапсе. В 1926-1953 г.г. в Краснодарском крае был Армянский национальный район, в который входило более 60-и армянских деревень и деревушек, издавалась армянская газета "Коммунар", шли радиопередачи на армянском.

Немцы заняли Армянский национальный район в августе 1942-го. До этого был сформирован партизанский отряд имени Степана Шаумяна, руководил которым председатель исполкома райсовета Андраник Малхасян. Отряд вел многочисленные бои, выпылывал десятки поручений. В дождливый день 12-го ноября Малхасян с группой в 6 человек идет разведать расположение врага. Их замечают. Партизаны вынужденно вступают в бой с немецкой

кин Гаяне, в деревне Гунайка.

- Жили в то время в деревне Нефтегорск. На школьные каникулы поехали в Ржесть, в дом моего 105-летнего деда. Началась война, и мы остались там. Отец был партизаном, и поскольку хорошо знал каждую тропинку, не раз помогал нашим войсковым частям, в том числе воинам 409-й армянской стрелковой дивизии, проходить горные дороги. По окончании войны один из командиров армянской дивизии нашел отца через газету Нефтегорска и приехал в Ржесть. Затем отец поехал в Ереван, побыл там дней 15, а когда вернулся, его было не узнать: как будто заново родился. Говорил, что мы не знаем какие прекрасные люди живут в Армении, что надо непременно поехать в Армению, но прожил он недолго, и мечта его не осуществилась.

Муж тикин Гаяне, Геворг Зебелян, сын знаменитого журналиста Вардана Зебеляна, — также участник войны, воевал за освобождение Краснодарского края; на Малой Земле его ранило, в 1945-м он получил контузию; впоследствии служил в Иране кавалеристом.

- Там я встретил многих армян, чудесные были люди, угостили вином, — сказал он и умолк. Кто знает, за каким воспоминанием о войне сейчас устремилась его мысль?..

Музей с. Шаумян, директор Я. Налбандян.

деревни. В 1981г. я познакомился в Музее с бывшим партизаном Арменком Симоняном. Был он родом из Крыма, из армянской деревни Нор Кянк Евпаторийского района. В годы войны принял к заешним партизанам, а после освобождения деревни здесь и остался. Директор Музея Ясбек Налбандян — родом из Гюмри. Он также участвовал в боях за освобождение деревни; по окончании войны вернулся в Шаумян и обзавелся семьей. За десятилетия существования Музея его основатель, учитель А. Хайхаян, а затем Я. Налбандян и их воспитанники собрали много материала, однако огромное количество еще оставалось, ибо сбор его не под силу краеведческому музею одной деревни. Жертв из примерно 200 армянских деревень края было множество; армянские солдаты погибли за освобождение почти всех населенных пунктов. Только на памятнике с солдатам, павшим за освобождение маленькой станции Куринская в Апшеронском районе, я прочел имена 7 сыновей армянского народа: Геворгян Р. Л., Григорян А. В., Мурадян П. А., Ованисян А. О., Оганян А. А., Пурджян И. П., Матеросян С. А. (очевидно, Матевосян или Мартиросян).

А в Новороссийске о зверствах фашистов рассказала мне учительница с многолетним опытом работы Варсеник Айрапетян: "Когда в 1942-м немцы оккупировали Новороссийск, стали собирать евреев. По доносу вместе с евреями арестовывают и пожилого учителя 8-ой армянской школы Шаена Габриеляна. Родители учеников и родственники учителя обращаются к коменданту города с просьбой освободить его.

- Я не получал приказа об аресте армян, — говорит комендант, — мы их считаем народом трудолюбивым и создающим, но в городе скрывается еще много евреев; если ваш Габриелян укажет места двух евреев, мы его тут же освободим.

Зовут Габриеляна, сообщают ему

Село Шаумян.

ды партизанской борьбы Майкопского района, а сколько подвигов этой героической эпопеи, не будучи записаны, остались неизвестными?!

Жестокие бои шли также в Армянском национальном районе, через который пролегла магист-

войсковой частью. Вскоре патроны кончаются, и партизаны кидаются в штыковой бой. В неравной борьбе погибает Андраник Малхасян, раненых Мисака и Рубена берут в плен. Однако на дороге, ведущей в армянское село Гунайка, они убивают немцев и присоединяются к своим товарищам.

Около двух десятилетий тому назад я побывал в деревне Черниговск. Ветеран войны Ншан Зейтунян показал мне во дворе детского сада небольшой памятник в тени вековых деревьев: в августе 1943-го сюда переместили останки Андраника Малхасяна и его соратников, а также расстрелянных пятерых жителей армянского села Грозный. Черниговск — довольно большая деревня примерно в 1000 домов. Главная улица, на которой располагалась братская могила, была названа именем Малхасяна.

Население Армянского национального района спасало, кормило и выхаживало раненых воинов, часто помогало нашим войскам ориентироваться в незнакомых местах. Один из архивных документов свидетельствует, что из жителей Армянского района "выделили 15 человек в качестве проводников и войсковых разведчиков. Все они отлично выполнили свою задачу." Таким проводником был и Карапет Раганян. В 1981г. я встретился с его дочерью, ти-

Напоминания о войне повсюду: нет в крае ни одного уголка, где война бы не оставила свой черный след. Когда я в первый раз побывал в центре бывшего Армянского района деревне Шаумян (бывшая Елизаветпольская), долго искал старые дома и постройки. Кружил по утопающей в зелени деревне среди выкрашенных в синий цвет деревянных домов, но не нашел ничего. Деревня переходила из рук в руки 12 раз, от нее оставались лишь кучи лепла. В марте 1943 воины 409-й армянской стрелковой дивизии в письме "Ответ армянских воинов армянскому народу", отправленном с Северного Кавказа, пишут: "Мы увидели бесчисленное множество новых фактов варварского отношения немецких захватчиков к армянам. Мы увидели руины выжженной немцами дотла армянской деревни Шаумян. Ни одного дома не оставили изверги нетронутым. Все предали огню..."

В Шаумяне воздвигнут памятник 700 павшим за освобождение Шаумяна воинам. В Краеведческом музее деревни собраны их фотографии, документы и письма, личные вещи. Там демонстрируется также различное оружие и пулеметы, гранаты и мины: все это было найдено на территории

Памятник погибшим в Великой Отечественной войне партизанам в деревне Черниговск.

Дом Героя Советского Союза Мартироса Нагуляна в деревне Нижняя Шиловка.

Памятник погибшим в Великой Отечественной войне в деревне Сергей-Поле.

уловие.

- Я не спасу свою жизнь даже ценой крови из носа одного малыша, - говорит он.

Позже Габриеляна расстреливают вместе с евреями.

Когда немцы ушли, камня на камне не оставалось в городе. Многие семьи погибли целиком, но число жертв войны не перестало расти и по ее окончании. Двое старших сыновей семьи Цормудянов погибли на войне, а 15-летний младший сын погиб вместе с матерью вскапывая сад; наткнувшись на невзорвавшую мину. Остался отец семейства - одинокий, почти безумевший.

В Новороссийске родился Герой Советского Союза, лейтенант Андраник Мурадян. Он в июне 1941-го был призван в армию, участвовал в освобождении Краснодарского края, а затем - Ростовской области и Украины. За мужество, проявленное при форсировании Днепра, за захват опорного пункта на правом берегу реки, 1-го ноября 1943-го года он был удостоен звания Героя Советского Союза, а всего 3 дня спустя, 4-го ноября, этот славный сын армянского народа погиб в боях за станцию Милорадовка Днепропетровской области. Его бюст установлен во дворе завода имени Дзержинского в Ереване.

В один день с Андраником Мурадяном звания Героя Советского Союза удостоился еще один армянин, гвардии лейтенант Федор Саркисов, который до войны был председателем колхоза деревни Прочноокпская Новокубанского района Краснодарского края. В сентябре 1941-го он организовал конный эскадрон ополченцев, затем, в качестве политрука стрелкового батальона, участвовал в освобождении Мелитополя, и за мужество, проявленное в этих боях, удостоен звания Героя. Федор Саркисов погиб в октябре 1944-го в Литве.

Герой Советского Союза, майор авиации Ақоб Манукян, родился в городе Армавир Краснодарского края, окончил школу авиации имени

Ал. Мясникяна в Севастополе. В 1938-м молодой 22-летний летчик участвовал в боях при озере Хасан, а в 1942-м, в качестве командира эскадрильи, в обороне Кавказа, в освобождении Кубани, Украины, Крыма, Белоруссии, в боях за взятие Берлина. Удостоен звания Героя Советского Союза 15-го мая 1946 г. (Кстати, пятеро из руководимой им эскадрильи также удостоены звания Героя.) После войны жил в Ереване, затем в Харькове. Умер в 1981-м.

В 1914-м также в Армавире родился Герой Советского Союза Владимир Тамбиев (Тамбан). Командир отделения взвода разведчиков сержант

Тамбиев вместе со своим взводом в 1943-м первый форсировал Днепр в Днепропетровском районе и сообщил командованию полка ценные сведения об огневых точках противника. Удостоен звания Героя Советского Союза в 1944-м; демобилизовавшись в том же году, вернулся в родной Армавир, где скончался в 1981-м.

Двоих Героев Советского Союза дала армянская деревня Нижняя Шиловка Адлерского района. Шиловка - деревня большая и богатая; двухэтажные каменные дома, горный рельеф и извилистые дороги напоминают Армению. На улице Ал. Мясникяна, у подножия косогора - трехэтажное здание армянской школы. В этой деревне родились Герой Советского Союза Арутюн Мелетян и Герой Советского Союза, лейтенант авиации Мартирос Нагулян, который по окончании летной школы участвовал в боях за освобождение Витебска, Риги, Варшавы, Гданьска. 25-летний Мартирос погиб всего лишь за месяц до победы, под Щецином. Звание Героя присвоено ему посмертно. В увековечение памяти Нагуляна, его именем названа школа деревни Древница в Польше и одна из улиц Караганды. Одна из улиц в родном селе также носит имя Героя.

В Нижней Шилровке свято чтят память погибших односельчан. В их честь воздвигнуты два памятника: старый, у школы, и новый, на возвышенности. На базальтовом постаменте установлена фигура солдата, крепко держащего в руке оружие, а на стене памяти на армянском и русском языках выведены имена 54 односельчан.

Направо от магистрали Сочи-Туапсе, на набегающих друг на друга, взгромоздившихся волнами холмах бросила якорь армянская деревня Верхнее Лоо. У края дороги - туфовый обелиск погибшим в Великой Отечественной Войне. Жители деревни очень гордятся тем, что туф завезли из Армении.

В Доме культуры Верхнего Лоо располагается армянский музей, где есть раздел, отведенный Великой Отечественной, в котором представлены фотографии, личные вещи, письма 75 погибших односельчан и удостоенных звания Героя Советского Союза армян из Краснодарского края. Герой Советс-

кого Союза Давид Язиджян родился в 1915-м здесь же, в живописной приморской деревне Лоо. В 1939-1940 г.г. участвовал в Финской войне. В 1942-м окончил танковое училище, был командиром танковой роты. Особо отличился во время высадки танкового десанта при форсировании Нарвы. Младший лейтенант Давид Язиджян удостоен звания Героя в 1945-м за беспримерную храбрость, проявленную в боях за освобождение Польши. После войны проживал в Сочи, где и умер в 1988.

Андраник Мелконян родился в основной его предками деревне Мелканов (входила в состав Армянского национального района). В 1937-м был призван в Армию, участвовал в Финской войне. В годы Великой Отечественной командир отделения саперов Андраник Мелконян участвовал в обороне Кавказа, Сталинграда, воевал на Украине. В апреле 1944-го за мужество, проявленное во время форсирования Днестра, гвардии старшина Андраник Мелконян был удостоен звания Героя Советского Союза. После войны проживал в деревне Новомихайловская Туапсинского района.

Другой Герой, амшенский армянин Амаяк Сноплян, родом из деревни Афанасьевский Постик (в составе Шаумянского сельсовета входил в Армянский национальный район). Накануне войны был председателем колхоза деревни Садлуцкий Белореченского района. Участвовал в освобождении Белоруссии, Литвы и Пруссии. За проявленную в боях при форсировании Немана самоотверженность он удостоился звания Героя в 1945 г. После войны Сноплян жил в городе Горячий Ключ Краснодарского края, где и скончался в 1985-м в возрасте 78 лет.

Мигран Шалджян родился в 1925-м на станции Безымянная района Горячие Ключи Краснодарского края. Окончив стрелковую школу, он с сентября 1944-го участвовал в боях. Гвардии сержант Мигран Шалджян удостоен звания Героя в 1945-м за мужество, проявленное при форсировании Шпрее и в боях при Лукенвальде.

Когда в Краснодарском крае велись горячие бои, немецкие бомбардировщики в августе и сентябре 1942 г. совершили 29 полетов над Абхазией, бомбардировали город Сухуми.

Памятник 100-летию основания деревни Терзян, односельчанам, погибшим в Великой Отечественной войне и за освобождение деревни.

Кровопролитные бои велись на склонах Кавказа. На юге турецкие дивизии приблизились к границе Армении, а ведь еще свежи были воспоминания о Геноциде. Не забыла о пережитом и семья Ерванда Гараняна, которая из деревни Куршумли Самсунской провинции Трапезундской пограничной области в 1902-м переехала в село Христофорово (Батнари) Гагринского района и поселилась здесь; в 1903-м родился Ерванд. Когда началась Великая Отечественная, Ерванд, как и другие армяне Гагринского района Абхазии, взялся за оружие. Он участвовал в битве при Сталинграде, на Центральном, Западном, Первом Белорусском фронтах. Артиллерист Ерванд Гаранян удостоился звания Героя Советского Союза в 1944-м за беспримерную храбрость, проявленную во время освобождения Чернигова и при форсировании Днепра. После войны, в 1945-48 г.г., Гаранян был председателем теле и Христофоровского сельсовета, в 1948-51 г.г. — председателем колхоза села Накадуль, затем долгие годы жил в деревне Веселое Адлерского района. Умер в 1995-м.

Как уже было отмечено, Арутюн Мелетян родился в деревне Нижняя Шиловка Адлерского района Краснодарского края. В 1931-м семья Мелетянов переехала в деревню Холодная Речка Гагринского района. В 1945-м ему было всего 20 лет, когда он удостоился звания Героя Советского Союза за захват опорного пункта на левом берегу реки во время форсирования Одера. Младший лейтенант Арутюн Мелетян со своим стрелковым взводом участвовал также в освобождении Западной Украины и Польши, в разгроме фашистской Германии. После войны он долгие годы жил в Сочи. Умер в 1997-м.

Лейтенант Мигран Бостанджян родился в деревне Верхние Эшеры Сухумского района в 1913-м. В годы Великой Отечественной участвовал в Сталинградском сражении, в освобождении Украины, Венгрии, Австрии. Звания Героя Советского Союза удостоен в 1944-м за смелость, проявленную в боях при форсировании Днепра. Бостанджян скончался в 1958-м в Гаграх; улица, на которой проживал герой, названа его именем.

Из Абхазии на фронт ушли тысячи сыновей Армянского народа; многие из них не увидели Салюта Победы. Капитану Арутюну Чакрыану было 26 лет, когда в 1944-м он пал на подступах к Севастополю, а до этого он храбро воевал на Кавказском, Южном Украинском фронтах. За подвиги во время штурма Сапун-горы и в боях за освобождение Севастополя в 1945-м посмертно был удостоен звания Героя Советского Союза. Армянской школе его родной Гумисты присвоено имя Арутюна Чакрыана.

Живущие в Абхазии наши соотечественники

были также героями-морями. Капитан Ашот Клорикян родился в Орду. Кровавой волной Великого Геноцида выбросило их семью на берег Абхазии. По окончании армянской школы в городе Сухуми Клорикян учился в мореходном училище в Херсоне. Судно капитана дальнего плавания Клорикяна пересекло многие моря и океаны; в 1936-м доставляло оружие и боеприпасы республиканцам в Испании. В бурные годы Отечественной войны руководимое Клорикяном судно выполнило большое количество заданий особой важности; во время плавания к берегам США немецкие самолеты бомбардировали его судно, и экипаж три дня и три ночи, борясь с голодом и холодом, в маленьких шлюпках ситалось в открытом океане, пока не поступила помощь. Впоследствии Ашот Клорикян был назначен капитаном теплохода "Победа", а в последние годы жизни он был начальником Одесского порта.

Наши соотечественники героически сражались также в тылу врага: Ваграм Каладжян с июля 1942-го был руководителем партизанского отряда имени Фрунзе в Витебском районе. Его отряд из двух тысяч партизан всего за один год взорвал и вывел из строя 32 вражеских эшелона, более 20 мостов, 80 км железной дороги...

Григор Минасяна партизаны знали по кличке "Броник". Окончив Московское военно-инженерное училище, он с первых же дней войны воевал в Молдавии. Со своей партизанской группой он осуществил многочисленные храбрые нападения на противника, научил партизан делать взрывчатки и пустил на воздух десятки грузенных оружием и продуктами вражеских эшелонов. В 1943 г. Григор Минасян был назначен начальником штаба одной из крупнейших партизанских отрядов Украины. На Западной Украине подпольными организациями руководили Исраел Минасян и Геворг Кюлян, а сухумский поэт Аршавир Джидарян, который в годы войны был майором, комиссаром штаба дивизии, воевал не только оружием, но и пером.

Да, у каждого человека — своя судьба, одна ко бывают моменты, когда судьба одного человека отождествляется с судьбой страны и народа. Именно в час испытаний народ показывает, на что он способен.

Андраник Мурадян

Ерванд Гаранян

Мартирос Нагулян

Арутюн Чакрыан

Андраник Мелконян

Мигран Бостанджян

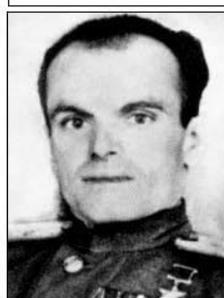
Арутюн Мелетян

Амаяк Снопян

Акоб Манукян

Давид Языджян

Владимир Тамбиев

Мигран Шалджян

Феодор Саркисов

Памятник погибшим в Великой Отечественной войне в деревне Н. Шиловка.

(սկզբում 4-րդ էջում)

Գուրառուտայի գավառում ընկ՛վող հայերի (հատկապես Մսիրցիս, Անուխլա, Սծարա գյուղերում) կողոպտվեցին թուրքացիները: 1918 թ. մայիսի 22-ին Կ. Ջուղե-լիին դիմել էին Սուխումի Գայկական կոմիտեի լիազորները: Լրանք տեղեկացնում էին նոր իշխանության ներկայացուցչին, որ հայերը կանոնադրված են լքել շրջանը և գտնել իրենց համար այլ ապաստան: Ջուղե-լիին ամեն կերպ փորձում էր փոխել այդ մտադրությունը՝ ասելով, որ հայերի մեկնու-նքը մեծ վնաս կհասցնի ողջ շրջանին: Այդ օրերին Թիֆլիսի մանուկները լայն ըն-ծայվեց մի գրուբյուն Աբխազիայից, որտեղ սպանված էր «Հայերի դրոբինը Սուխումի շրջանում ի. Գարսևանը: Գարսևանը դեպի մեզ

հայերի ֆիզիկական և քաղաքական պաշտպանությունը: Բաճիկ արիստոկրատները թուրքացիներին հրդեհորոշում, ձգ-տում էին թուրքերի միջոցով տեղահան անել հայերին, այդ իսկ պատճառով ՀԱՍ-ի, հանձնին նրա սոցիալ-դեմոկրատական ղեկավարության (հաշատուր Ավդալբեգ-յան, Տիգրան Սողոմոնյան, Վաղարշակ Արևելյան, Երվանդ Սիմոնյան, Եղիա Մու-սելիմյան, Վահան Ռշտունի և այլք), աջակցում էր Վրաստանի կառավարու-թյանը Աբխազիայում, որը, ի դեպ, շեշտում են նաև արդի վրաց պատմագրերը: ՀԱՍ-ի նախագահությունը, քաղաքական նախաիրությունները ելնելով, հոսս էր տառնում, որ կուսակից վրաց «ընկերնե-րից» կազմված իշխանությունն այն ուժն է, որը կպաշտպանի տեղի հայերին թուրքա-

րին հակապետական քայլերի մեջ են կա-սածում, որ դիք են ցրանք խմբեր են պատ-րաստում վրացի զորքի հարածելու փե-կունքից»*, – հաղորդում էր դեպքերի ակամատեսը: Այդ շիկացած մթնոլորտում, ըստ ՀՀԳԻ-ի Սուխումի կոմիտեի անդամ Գրիգոր Հովսեփյանի, «թալանը ու սպա-նուկները չառնապան, նույնիսկ բա-նապատեցին հայերի սեփական արտե-րը»: Տուժել էին Աբխազ Ամյանակայա, Լեճուկ, Գուճիստա, Էշերա, Կավալուք, Կալդախարա գյուղերի հայ բնակիչները: «Վրացական կանոնավոր զորամասերի դաժանության ամենակին չէին նախապես դրսևորումները առնապես են խոր վի-րավորանքի զգացումը հայ բնակչության միջավայրում: Սպանությունները, թալան-ները, գյուղացիներից ձիերի ապօրինի

կան կարծիքը նաև վաղուց հակված էր դի-մել Աբխազներին իրեն պատանակել Վրաս-տանի մասնաբաժինը: Գետնապես կար ձգ-տում վրացական նորակազմ հանրապե-տության տարածքին գտնաբերել նաև Սու-խումի շրջանը: Այդ ձգտումը՝ հանրապե-տությանը բախման բերեցին Ռուսաստանի հարավում հորդացած «Սպիտակ շարժ-ման» հետ: Ուստի, Վրաստանի համար Ա-նչիի շրջանը ուներ հսկայական նշանակու-թյուն՝ որպես գոտի, որն առանձնացնում էր ռուս մեծապետականների հսկողության տակ գտնվող տարածքները Սուխումի շր-ջանից: Վրաստանի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ «սպիտակները» անմիջական հարևանությունը կտան Ա-բխազիայի տարածքատանը Վրաստանից: 1919 թ. փետրվարին «սպիտակների»

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԱՐԽԱՋԱՐԱՅՈՒԹՅԱՆ 1918 –1920 ԹԹ. ԿՅԱՆՔԻՑ

բշնամական վերաբերմունք են ցույց տա-լիս, [բաճիկ] մի քանի արիստոկրատները գնացել են Բաբսուս խնդրելու թուրքերին, որ նրանք գրաւեն Աբխազիան: [Գետնապես] հայերը մտածում են գաղթել [դեպի] Սոչի, Ադլեր և այլ [խոսիսային] ծո-վափնեայ քաղաքներ»: Նախկին տրա-պիզոնային լավ գիտնական թուրք-օսմանների բարձրաստ քաղաքը, բնակա-նաբար գտնում էին, որ նրանք հնարավոր չէին Աբխազիայի ղարապետ ընդունելու և մեծամեծ շարքերի պատճառ: ... Սուխումի Գայկա-կան կոմիտեի անդամների վկայությամբ, նրանք 1918թ. ողբերգական օրերին դիմել էին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին և ՀՀ կառավարությանը՝ հայրենադարձու-թյան խնդրանքով, սակայն մերժվել էին միջոցներ և հարմար բնակելի տարածք-ների բացակայության պատճառով: Սու-խումի քաղաքային դուռայի իրավասու իշ-խան Նիկո Թավադիթի ղեկավարությամբ, արիստոկրատները երազում էին վտա-նել Աբխազիայից վրացիներին և ընդհան-րապես բոլոր վրացիներին ու ինքնու-րույն վերաբաշխել նրանց հողամասերը: Տեղահան արվեց նրան 400 հայ ընտանիք, որոնք հեռացան Կուրսանի մարզ: 1918թ. ամռանը ձևավորվեց Սուխումի Հայոց շր-ջանային ազգային խորհուրդը (այսու-հետև՝ ՀԱՍ), որն իր վրա վերցրեց տեղի

կան վտանգի և արիստոկրատների ռոնձոկ-ունքներից: ՀԱՍ-ի ղեկավարությունը կողմնակից էր նաև անդամների հայությունը Աբխազիայում: Այդ ցանկությունը, ավել, չէր համընկնում ՀՀ կառավարության հե-նանկարային ծրագրի հետ, որն առաջա-յին էր համարում հայրենադարձության սկզբունքը: ՀՀԳԻ-ի Սուխումի ընդուն-վելու կուսակցական սկզբունքներից, ավելի կարևորում էր Միացյալ Հայաստանի, հետևապես ազգաբաժանված գաղափար-ները: Ուստի, ՀՀԳԻ-ի տեղական կոմիտե-ն դիտում էր Աբխազիան իրեն ժամանակա-կոր բնակավայր և միանշանակ կողմ էր արտահայտվում հայրենադարձությանը: Նրա անդամները մերժել էին հակա-բուլշևիկյան դաշինք կապելու վրաց «մեծնիկներին» առաջարկը: Երջամի հա-յության ընդհանուր ժողովում որոշվեց չե-զուց մնալ և չմասնակցել որևէ համադար-տության, բացառությամբ թուրքական ներ-խուժման դեպքի: Արտաքուստ դա պատ-ճառ հանդիսացավ բուլշևիկյան տրամադ-րություններ վերագրելու տեղի հայերին, որից օգտվելով վրաց զինվորականնե-րը հալածում էր հայ ազգաբնակչությանը: «Վրացական շովինիստները, գլխավորա-պես զինվորականները, ամեն տեսակ պրո-վակացիաներով լարում են հայերի և վրա-ցիների յարաբերությունները, նրանք հայե-

առգրվումները և կանանց բռնաբարում-ները ուղեկցում էին գրգռմանը ողջ ճա-նապարհով»: – բողոքում էր Վրաստանի վրացապետին և Ավդալբեգյանը: Հայերի սահմանները վրաց զինվորականության մեջուցվ պայմանավորված էր ոչ միայն հա-կահայկական տրամադրությունների տա-րբային արտահայտումով, այլ նաև վրա-ցական իշխանությունների առանձին ներ-կայացուցիչների դիրքորոշմամբ, ովքեր երևալույթով ազգաբող էին անում այդ իրավունքները՝ նպատակ ունենալով դուրս մղված հայ երկրագործների փոխարեն վե-րաբնակեցնել սակավախող վրաց գյուղա-ցիներին և այդպիսով մեղմացնել սոցիա-լական հակասությունները վրաց հասա-րակության ներսում: Հայկական համայն-քի մեծամասնությունը, այնուամենայնիվ, 1918 թ. դեմ չէր վրացական զեռակայու-թյան հաստատմանը Սուխումի շրջանում, հսկայական թուրքական վտանգից խու-սափելու նպատակով: Գուցե, արիստո-կրատները որոշել էր հաշտվել այդ կա-ցության հետ և համարել այդ բոլորը չար-յաց փորձադրույնը: Վրաստանի կառավարությունը վրա-ցաբնակ գաղափարներից բացի հավակնում էր նաև կազմավորված Ռուսական կայսրու-թյան մի շարք տարածքների, այդ թվում էր և Սոչիի շրջանին: Վրաց հասարակա-

առաջադրանքն հետևանքով վրացական զորքերը նահանգներին մինչև Բզիբ գետը՝ զիջելով Սոչին, Ադլերը և Գագարն: Կովկաս-ում Բրիտանական ռազմական միսիայի պահանջով, սակայն, կանխվեց «սպիտակ-ների» հարձակումը Սուխումի ուղղությամբ: «Սպիտակ» հրամանատարությունը համա-րում էր, որ Վրաստանը որևէ իրավունք չու-ներ տիրելու Սուխումի շրջանին և առա-ջարկում էր անվիսացիներին չեզոքացնել այն: Վրացական կողմը, սակայն, ուներ «Մեծ Վրաստանի» պատրասել: 1919 թ. մարտի 14-ին Փարիզի վեժնաժողովում վրացական պատվիրակությունը տարածել էր մի «Հուլիանի», որը պահանջում էր Վրաստանի սահման ճանաչել Տուապետից 14 կմ դեպի հարավ գտնվող Մակալես գե-տը: Սակայն մինչ այդ Վրաստանի վրացա-պետը կորակամապես հայտարարեց՝ եթե Դեմիկիցը չի զիջի Գագարն, ապա այն ռուսներից կլինի ուժով: Պահանջը Ն.Ն. ժողովարան բացատրում էր ռազմավարա-կան անհրաժեշտությանը, քանի որ Բզիբ գետի վրայով սահման չէր համարում հու-սալի և անհրաժեշտ էր գտնում ընդհանրել Վրաստանի կազմը «Վագրայի դարպաս-ներ» կոչված լեռնանցքը, որը դեռ հնուց էր հայտնի իրեն «Կովկասյան Թերմոպիլներ»:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

17. ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Абхазия – историческая область Грузии. Тб., 1997, с. 90.
18. ДЖУГЕЛИ В. Тяжелый престол (Залиски народо гвардейца). – “БОРЬБА”, 22.XII 1918.
19. Հայերի դրոբինը Սուխումի շրջանում. – «ՀՈՒՐՁՆԱՆ», 26.V. 1918:
20. ՀԱՍ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 409, թ. 12:
21. Սուխում տեղում, թ. 81: 1926 թ. մարդահա-մարը կառավարում է հայաբնակունք մեծամաս-նամբ արիստոկրատները ունեցող Կոթորի և Գուրառուտայի գավառներում: Տե՛ս ՆԵՋԱՅԱ Գ. Բ. Изменение климатико-географической структуры населения Абхазии. Сухуми, 1989, с. 16-20, таблица N 5.
22. ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 91: «Սուխումի մեջ կան քանի մը հայ տ. դե-մոկրատներ՝ ուսուցիչ Անդրաբեգանի գլխաւոր-ւորութեամբ: Անոնք ինքն է գորարարել առջե տղա-ւ երեւելի ըլլալ տիրողին: Անոնք արգելե-լի յարուցանեն ինճ հայկական հիպատոստարան հաստատուելուն, բայց կը պարտուին: Ընդգրկա-ծ են վրացական օրինատացիս եր հակապատաս-նան քաղաքականութիւնը. – գրում է Սոչիի ՀԱՍ-ի նախագահ Արամ Հայկոբեյանը: Տե՛ս Արեւմտա-հայ գաղութ մը Կովկասի մէջ. – «ՀԱՅՐԵՆԻՔ», 1931, րեպրոները, էջ 153-154:
23. ՀԱՍ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 409, թ. 61: Երևանում 1918-1919 թթ. լույս տեսնող սոցիալ-դեմոկրատ-ական «ԱՍՅՑ» եռօրյայի (խմբագիր՝ Հայաս-տանի խորհրդի անդամ, տնտեսագետ և հրապա-րակախու Թաւրուս Հայրապետի Ավդալբեգյան) հեղինակները՝ ավելի հակված էին պաշտպանել իրենց կուսակից վրաց մեծնիկների կառավա-րությունը, կարծում է արդի հետազոտողը: Տե՛ս ԿՐԻՍՏՈՒՅԱՆ Ա. Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մանուկի պատմություն 1918-1920

թթ. եր., 2005, էջ 48:
24. 1920 թ. Սուխումի ՀԱՍ-ի անդամները դի-մելով Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին գրում էին՝ «Ընդդիմ ընտրով Ազգային խորհրդի զործուներութան և վարած քաղաքականութեան, [չըջանի հայությունը] վերջին երեք փոթորկուտ տարիների ընթացքում ապրել է անհամեմատ ապահով վիճակում, թե՛ ներկայում, թե՛ կուսուր-ական տեսակետից և շատ կողմումը նախանձե-լի օրինակ կարող է համարել Անդրկովկասի այս կամ այն անկիւնում ապաստանած հայութեան բեկորների համար: Սուխումի [Հայոց] Ազգ. խորհրդի գլխավոր խմբինքն է եղել, որ շրջանի հայութիւնը այնքան ժամանակ, ինչքան որ նա պարտւմ է այդ շրջանում, իր բախոր կապի տե-րական միւս ազգերի հետ և նրանց [իստ հա-մայնործակցելու ու քարի դրացիական հարեա-նութեամբ ստեղծի ինչպէս շրջանի, այդպէս էլ իր համար ապահով դրոբինը]: [ապրել] շրջանում իրեն իրատեսիլ և պարտաճանաչ քաղաքացի, օգուել իրեն լիազօր քաղաքացի ինճուկատա-կան հասարակարգի պարգեւած բոլոր իրաւունք-ներով, կատարել իրեն պարտաճանաչ քաղա-քացի պետութեան հանդէպ ունեցած բոլոր պար-տականությունները: Միւս սա է եղել [Սուխումի ՀԱՍ-ի] վրանած քաղաքականութեան ընդհանուր ոգին: ...Դրոբինը հասկանալու համար պետք է ի մկտարի ունենալ, որ հայ գիւղացիութիւնը նախ քան ինչպիսիութիւնը ապրում էր տեղական [ար-խազ] իշխանների հողերի վրայ և [նրանց] մշա-կելու համար կապաւազված էր վճարում, իսկ ին-չպիսիութիւնից յետոյ նա տեր է դարձել իր ձեռ-նում գտնուող հողաբաժիններին և արդէն երեք տարի է, որ կապաւազված չի վճարում: Բացի այս, հայ գիւղացիների ձեռքում գտնում են շր-ջանի լաւագույն հողաբաժինները: Դրանցիկ հայ գիւղացիութիւնը կարողանալ պահպանել իր հո-ղորդ և տնտեսութիւնը: Տե՛ս Վաղարշ Ա. Վրաստանի քաղաքացի լինի: Գնեց այն նպատակով է, որ Սու-

խումի Շրջանի [Հայոց] Ազգ. խորհրդի կողմից նախարած, [տեղի] հայութեան երեք համազու-նարները անհրաժեշտ են համարել որակւան մտ-քով տւելով [Վրաստանին] հպատակութեան խն-դիրը: ...Միայն այդ ճանապարհով կարելի է պաշտպանել ժողովրդի [բարեկեցիկ] տնտեսա-կան դրոբինը: Իսկ եթե հայ գիւղացին իրեն օտարապետական յայտարարի, [Վրաստանի հա-նրապետութիւնը] նկատմամբ իր քաղաքացիակա-ն պարտականութիւնները չէ կատարի, [ապա] նա թաւուր դրութեան մէջ կը ձգի իրեն և իրաւազուրկ ելալ կը դառնա, [իտեսնասեմ] նրա հողաբաժին-ները գրավման կենթարկւեն հարեանների կող-մից, որոնք իրեն պետութեան հպատակներ են իրավազօր քաղաքացիներ չեն թողնլ լաւ հողա-բաժինները օտարապետականների ձեռքին: Բացի այդ շուտ տարբեր էլ գործի կանցնեն և հայերը շատ պատասխաններ և վտանգների կենթա-րկւեն: ...Այս բոլոր դատողութիւնները միայն տե-սական հետաքրքրութիւն են մեքերկայացնում, այլ իրեն հայ գիւղացիների հողերը սկսել են նրանց մեքելու հարեանները թնձադաւել: Տե՛ս ՎԱՐՍՍԱ [ՌԵՏՈՒՆԻ]. Սուխումի շրջանի Հայոց ազգային խորհրդի հրաժարականի առթիւ. – «ՔԱՎՈՒՐ ԶԱՅՑ», 28. III. 1920: Բաճիկ որ հողա-բաժինները մեքելու գրուղացիները 1918 թ. դարձել էին բուլշևիկի կողմնակիցները Աբխազիայում, վրաց իշխանությունները նրանց մեջ ազգայնական տարածարություններ էին տարածում՝ սոցիալա-կան պահանջներից գերծ պահելու նպատակով: Այդ քարոզչության հետևանքով մեքելուները, հա-մարելով իրենց արտոնքով տարր, սկսել էին մը-ցել հայերի հողաբաժիններին և կարողությանը սիրելու համար: Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 409, թ. 61-61 շրջ: Եւ ոչ միայն հայերի: Աբխազիայի ռուս բնակչությունը բողոքում էր իր ազգային խորի-րդի Թիֆլիսում, որ մեքելուները իւրւմ են նրանց պատկանող հողերը: Տե՛ս Վաղարշ բրսսիկ Սուխումի քաղաքացի լինի: Գնեց այն նպատակով է, որ Սու-

31. 1919.
25. «Սուխումի շրջանից, տրապիզոնի հինուս ծխախոտ արդիւնաբերողները Հայաստան կանչուեցին»՝ ազնուացնելու Հայաստանի ծխա-խոտը (տե՛ս ՌՈՒԲԵՆ, Հայ շախմատիսական մը իշխատակներ, է. հասոր, Լու Անցելես, 1952, էջ 298): 1919 թ. հուլիսի 21-ին Բաբսուում, Սուխու-մի ճյուղի նախաձեռնությամբ, մեկնալու էր տրապիզոնցիների հայրենակցական միություն-ների համազույնարը, որի օրակարգում էր հայրե-նադարձության խնդիրը: Տե՛ս «ԱՄԵՆԱՍԻՐ», 8.VI.1919: Նաև՝ «ՆՈՒ ՍՈՒՍԱՍԻՐ», 25.VII.1919: Սուխումի շրջանում հայության իրա-ւունքները պաշտպանելու նպատակով բացված Հայաստանի Զինապետության իրավաստուա-րանը, նախապարտադրական աշխատանքներ էր իրականացնում հայրենադարձության համար: Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 350, թ. 6: Նույն տեղում՝ ֆ. 276, գ. 1, գ. 33, թ. 199, 200: Նույն տեղում՝ գ. 155, թ. 2, 7: Նաև՝ Վրաստանի Կենտրոնական Պետական Պատմական Լիտիվ, ֆ. 1861, գ. 2, գ. 95, թ. 2: Նաև տե՛ս Հայաստանից հիպատոստա-րան Սուխումում. – «ԺՈՂՈՎՈՐԻ ԶԱՅՑ», 14.III.1919: Նաև՝ Լրատու՝ Սուխումի հիպատ-ուս. – «ԱՄԵՆԱՍԻՐ», 1. XI. 1919: Նաև՝ Խրոնի-կա: Назначение армянского консула в Сухум. – “БОРЬБА”, 1. XI. 1919.
26. Դրոբինը Ադլերում. – «ԱՄԵՆԱՍԻՐ», 5. X. 1918: «Վրաց զինուորները, մասնաբաժինա-պիսազ ծխախոտ հարիրեակի մարդիկը անհնա-յի ձեռնում հայ գիւղացիները իրեն բուլշևիկի», ինչ-պես նաև հայտնի եղավ, որ արիստոկրատ «ժա-ռայութեան կոչը են, արտօնելով թալանել հայե-րը: Տե՛ս Արեւմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ. – «ՀԱՅՐԵՆԻՔ», 1931, հունիս, էջ 143-144:
27. ՀՀԳԻ-ի Վրաստանի 2-րդ աշխուկան ժո-ղով. – «ԱՄԵՆԱՍԻՐ», 1. IV. 1918:
28. Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921). Сб. док. и мат. Сухуми, 1967, с. 98.

Ավագը՝ 10-րդ եղանակ

Այս նույն մարդուն 1914թ. արդեն հանդիպում ենք Եկատերինոպոլսում /այժմ Կրասնոդար/... «Յ. Պ. Բերդյաևի և որդիներ» ֆիրմայի ծխախոտի ու գլանակների ֆաբրիկան քաղաքում միակն էր և գտնվում էր Վիմա-զիջեկայա փողոցի թիվ 20 հասցեում, ուր 100 բանվորներ տարեկան արտադրում էին 200 հազար 5000 փուֆ պարանոց:

Այս նույն բալկանցի Սոփյանում կար ծխախոտի 53 ֆիրմա ու վաճառական, որից 27-ը հայ պատկան էին ու հայեր: /Գետաբերքի է, որ երկու տարի անց 1916թ., Սոփյանում բնակվում էր ընդամենը 50 համայնապետ, որից արական սեռի 30-ը, սա մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ հայերը բացառապես գերակած էին ծխախոտարդյունաբերությանը:

Բաթումի մարզում 1882թ. կար 8671 բնակիչ, որից 908-ը հայ /496-ը լուսավորչական, 385-ը արական սեռի, 316-ը կաթոլիկ, արական սեռի 251, 96-ը ուղղափառ/: Նրանցից 512-ը գերակում էր առևտրով, որից 85-ը հայ /154-ը հույն, 77-ը քուրդ, 40-ը վրացի, 23-ը հրեա, 11-ը ռուս/, և 37 հոգի գերակած էր բիզնեսի տարբեր տեսակներով, իսկ 130-ը բանվորներ էին: Այս ժամանակ էր, որ Լորիս-Սեփիրով փողոցում կառուցվեց Սբ.Աստվածածին առաքելական եկեղեցին:

1885-ից Բաթումն աստիճանաբար վերածվում է Բաքվի ճակի արտահանման հանգույցների, ստեղծվում են վերանշակման, քիմիայի տակառների պատրաստման գործարաններ /18-ից 5-ը հայապատկան էին/, ինչն էլ պատճառ է դառնում բնակչության թվի կտրուկ աճի: 1888-ին հայերի բվաբանական արդեն 3067 էր, իսկ քաղաքային դրամայի 36 անդամներից 12-ը հայեր /ազգային պատկանությունը անձնանձնաթիվը/: Չայերի թվ կազմված նաև քաղաքի ողջ Առևտրային պատվիրա-

կությունը /Մախազահ՝ Ս.Աստուրյան/ և Չհաստան հանճարողով /Մախազահ՝ Վ.Փարեմովազան/:

1890թ. Բաթումում կար 1090 առևտրարդյունաբերական հաստատություն, որից 42-ը ծխախոտի ֆաբրիկաներ էին: ԱՆ-չուչու, դրանք ոչ թե այստեղ մեծ պատկերացրած ֆաբրիկաներն էին, այլ փոքրիկ արտադրամասեր, և պատահական չէ, որ ժամանակի ընթացքում դրանք վերացան շուկան զիջելով ավելի խոշոր կապիտալ ունեցող ֆիրմաների: Արդյունքում 1903-1914թթ. քաղաքում կար ծխախոտի ու վաճառակի ընդամենը երկու ֆիրմա և երկուսն էլ պատկանում էին հայերին. դրանցից մեկի սեփականատերը Մ.Բուհրաբ-օղլին էր /տարեկան 400 հազ. ռուբլ. արտադրանք, 191 բանվոր/, մյուսինը՝ Մ.Գա-հիլյանը /200 հազ. ռուբլ., 36 բանվոր/:

Համայնապետի նստից Աստվածատարածաշրջանում ծխախոտագործությունը այնպիսի բուռն զարգացում ապրեց, որ մինչև 1915թ. այստեղ ընդամենը 18 թուրքախոտ ֆերմաներ ունեցան ինքն սկսեց ծխախոտ վաճառել Ֆրանսիային, Ավստրա-Յուգոսլավիային և Իտալիային, իսկ տարեկան եկամուտը կազմեց շուրջ 10 մլն ռուբլի:

1903թ. ամբողջ տարածաշրջանում ծխախոտաշակության ճանաչված էր 5700 ծուխ, որից 3700-ը հայ, 1700-ը հույն, 200-ը թուրքեր ու լազեր, 100 ծուխ ռուսներ, մոլդավացիներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Ընդ որում, միայն Սոփյանում էլ շրջանում 3468 պլանտացիաներից 2472-ը մշակում էին բացառապես հայերը, իսկ Սոչիի շրջանում 925 պլանտացիաներից 775-ը /34-ը՝ հույները, 10-ը՝ մոլդավացիները, 6-ը՝ ռուսները/: Իսկ ինչպիսի՞ իրավաստեղծական կարգավիճակ ունեին համայնապետները: Գրեթե ճորտատիրական: Ռուսական կառավարության 1898թ. մայի-

սի 29-ի հրամանագրով զարգականներն իրավունք չուներին հողի սեփականատեր դառնալ և ծանրագույն պայմաններում աշխատում էին ուրիշների պատկանող հողի վրա՝ վարձակալության հիմունքներով: Կարծիքս ավոր ծխախոտագործ իրավունք չունեին նաև անմիջակամորեն շուկա հանելու իր արտադրանքը և լիակատար կախվածությամբ մեջ էր հողի սեփականատիրոջից: Ավելին, նրանք կարող էին ցանկացած ժամանակ նու ուղարկել Թուրքիա:

Սակայն նույնիսկ այդպիսի անմարդկային պայմաններում արժող համայնապետների հաջողությունները ռուսական իշխանությունների աչքը ծակում էին, և 1904թ. վերջերիս գաղթականներին առաջարկվեց հեռանալ երկրամասից: 1905թ. մարտի Թիֆլիսում կայացավ Կովկասյան գյուղատնտեսական կայսերական ընկերության հատուկ նիստը, որտեղ կարծիքների բուռն բախում տեղի ունեցավ: Ա.Դե-մետևը հայտարարեց. «Այդ եկվորները օտարախախտակ ծխախոտագործները, մեզ մոտ ամբողջ վաստակածը հայրենիք են ուղարկում»: Չ.Գոյիլիանն ավելի կտրուկ էր. «Թուրքիայից վերաբնակեցվողների հուսք ծուխի ախտ... խաբարում է երկրամասի բնիկների շահերը»:

Այլ կարծիք ուներ իշխան Պ.Շերվազի-ձեն, որի 5000 դեսյատին հողատարածքի վրա աշխատում էին համայնապետները: «Մեր երկրամասը յուրացվել է քառատարի տարի առաջ: Մինչև հայերի գալուստը մեր հողերն անմշակ էին, մեզ ոչ մի ելանուտ չէին բերում: Վերաբնակեցվածները բերեցրել քառատ, եռամսաբար սկսեցին մացրել մեր անախ, մացառապար լեռնալանջերը, արմատախիլ անել ծառաբները, հերկել խոպանը և վերանվել ծխախոտի պլանտացիաների: Վերաբնակեցվածների աշխատանքով ու քրտինքով ներծծված

մեր հողը, մեր երկրամասը կենդանություն առանձն: Ծխախոտագործությունը սկսեց եկամուտ բերել թե վերաբնակեցվածներին, թե ֆաբրիկատերերին, թե պետությանը: Եվ այդ եկամուտները քիչ չեն, ամեն տարի դրանք հասնում են 10 միլիոն ռուբլի: Ես ջանադրությամբ ինդոլեյու էմ, որպեսզի ծխախոտագործների հանճիստ բողմեն ինչպես առեսադրակ հայրենական գյուղատնտեսական արդյունաբերության, այնպես էլ Աստվածատարածաշրջանի շահերից ելնելով»:

Համայնապետը Էնֆիլայանց Թիֆլիսի ամենամշամարդի ծխախոտարդյունաբերողներից մեկը, ասաց. «Ծխախոտագործությունը մի ամբողջ գիտություն է: Դա գյուղատնտեսության այն պարզունակ մտղորդից չէ, որով ամեն ոք կարող է զբաղվել... Մենք անսովորաբար ենք կորցնել շատ բան, ինչի արդեն հասել ենք Աս ծուխի ավանդներին»:

Համայնապետի արտաքսման վերաբերյալ հրամանագրի ի կատարմանը հետազոտվեց մեկ տարով, ապա չլիարավեց վրա հասած ռուս-ճապոնական պատերազմի և ռուսական առաջին հեղափոխության պատճառով: Եվ սա, բերև, այն եզրակացվեց մեկն էր, երբ պատերազմն ու հեղափոխությունը մասնավորեն նպաստավոր եղանակ հայերիս համար:

Ամփոփելով կանակալային և մի նկատարում բարձրագույն ի կատարմանը հետազոտվեց մի ամբողջ ընտանիքի և Անդրկովկասի նախադեպի բոլոր արդյունաբերական բուրգակա ծխախոտը հիշատակվում է որպես ամենաբարձրորակ և լավագույնը: Իրականում դա բուրգերի հետ ոչ մի անընթաց չուներ, այս համայնապետի ծխախոտն էր, որանց քրտինքի արգասիքը:

1 1 փուրջ 16,2 կգ: 1 դեսյատինը 1,092 հեկտար:

Ինչպես բազմիցս նշվել է, բուրգական հասարակության այսօրվա կարևոր խնդիրներից է, այսպես կոչված, «Ինքնուրույն գնմամբ»: Թուրքիայում տարբեր ժամանակաշրջաններում ասիմիլացիայի ենթարկված մարդիկ և նրանց սերունդները սկսում են լուրջ կասկածներ ունենալ իրենց էթնիկ պատկանելության վերաբերյալ, որը հետզհետե խորանալով վերածվում է գնմամբի: Այս առումով բավական հետաքրքիր են անգլիական և գերմանական ժամագետների հետազոտության արդյունքները, համաձայն որոնց Թուրքիայի բնակչության 38-40 տոկոսը իրեն բուրգ չի համարում: «Ինքնուրույն գնմամբ» ունի զարգացման և հանգուցալուծման տարբեր ուղիներ, որոնք շատ հաճախ կապված են լինում ինչպես կրկնուտ անձի, այնպես էլ նրան շրջապատող միջավայրի և հանգամանքների հետ: Այս մասին տեսական հարթության մեջ շատ է խոսվում և հետաքրքիր կլինի տեսնել այդ անձի գործնական արտահայտումը կրկնուտ անձանց օրինակի վրա: Այսպես, Թուրքիայում բավական հայտնի երգիչ-երգչուհու Յաշար Զուրը Ստամբուլի «Ալյաս» շաբաթաթերթի 2008թ. փետրվարի 29-ի համարում տված հարցազրույցում խոսել է իր վերագրած հայկական ինքնության մասին: Գետաբերքի է, որ դրանում զգալի է եղել երգիչ Արտուր Թունջբոյաջյանի և Armenian Navy Band-ի հետ նրա ծանրությունը ու համագործակցությունը: Հարցազրույցում Յաշար Զուրը իր էթնիկ ինքնության վերաբերյալ մտորումները արտահայտում է հետևյալ ինքնախոստովանական հայտարարությամբ. «Հավանաբար ես հայ եմ...»: Ստորև բարձրանալու է որոշ կրճատումներով ներկայացնում ենք ինչպև հարցազրույցը:

Ռ. Ս.

ՀԱՎԱՆԱԲԱՐ ԵՍ ՀԱՅ ԵՄ....

– Կարո՞ղ եք պատմել, թե ինչպես է տեղի ունեցել այս բացահայտումը: – Ես ծնվել, մեծացել եմ Ստամբուլում, իսկ ընտանիքս Ռիզի էր: Երբեք ինքնեքս մեզ չենք հարցրել, թե ովքե՞ր ենք մենք: Սակայն սրանով հանդերձ մասնավորապես ի վրի զգում էի, որ ինչ-որ տարբերություն ունեցե: Սկզբից կարծում էի, թե միզուցե վրացի եմ: Երբ ինքս հարցրեցի ինձ, թե մի՞նչ նախնիներդ որտեղից են Անատոլիա եկել, ասում էր՝ Բաթումից: Միզուցե շատ առաջներում կարող է Բաթումից եկած լինեիք, սակայն երբեմն մեծերսնական խոսակցությունների մեջ վաճ աճում էր հույվովում: Հայրս հարցրեցի պատասխանելու ր ասելով. «Մենք բուրգ ենք», սակայն ես սա ընկալում էի ոչ թե որպես գեներոկ կապ, այլ ավելի շատ որպես մշակութային պատկանելության հարց: Եվ ի վերջո, եթե Ասիայից էիք եկել, ապա ինչու չեղաք չէիք: Դեռևս մի օր Արտուրի հետ ծանոթացա և սկսեցի խոսել նրա հետ: Ի՞նչ պատմեց, թե ինչ է մշամական Թուրքիայում հայ լինելը: Գրեթե շուրջ ապրեցի: Արտուրն այստեղացի և գրեթե քսան տարի Ամերիկայում ապրած, սակայն

ամերիկացի չղարծած մեկն է: Իսկ ես երկար ժամանակ Գերմանիայում եմ ապրել, այսինքն այս խնդիրներից բոլորից հեռու էի: Այդ ընթացքում ընտանիքիս և նրանց կյանքի հանդեպ հայացքս ու տածած հարգանքս փոխվեց:

– Մեկի համար, ով իրեն առվվազմ մինչև այս տարիքը բուրգ է համարել, օրինակ քեզ համար, այս ամենը ինչպիսի՞ զգացում է առաջացնում. անո՞ր, գայրո՞ւյթ: – Այդ բոլորն էլ զգում եմ ես՝ և անոր, և՛ գայրույթ, և՛ խուճապ... Պատմառաջ հետևանքային կապերի հարցում եթե գործնական հնտություններ ունես, ապա ասում ես ինչպե՞ս է այս ամենը աչքից վրիպել կամ ինչպե՞ս է եղել, որ մի ամբողջ հասարակության աչքից է վրիպել: Բացի այդ, ինչո՞ւ է այդ հարցը այդքան կարևոր: Իմ արժանաբերում հայկականություն ունենալը կամ չունենալը ի՞նչն պետք է փոխի:

– Արդյոք քեզ համակել է այն զգացումը, որ կցանկանայիր, որ սա ճիշտ լինի և իրող հայկական արժանաբեր ունենայիր: – Ամիսներով մտածում էի, թե ի՞նչ պետք է ասեմ, ինչպե՞ս պետք է մտածեմ, և այս ընթացքում ժողովուրդը ճանապարհի կտորվել է: Այսինքն՝ իմ ընտանիքի պատմությունը մի վայրկյանում փոխվեց՝ Իսմայիլից հասնելով օսմանցիներին... Դեռևս իմացա, որ Մուրաթը լին այդ ժամանակ կոչվել է Բերկ-Ռիս (1915թ. ցեղասպանություն Ռ.Ս.) այս զավառի տարածքով է անցել: – Ինքնուրույն հետ կապված այսպիսի բացահայտում անելով իրականում մեջտեղ ես հանում քո ամբողջ ընտանիքիդ առջվող մի իրականություն: Եվ հնարավոր չէ Թիայն քո համար պատասխանաուտ լինել ինչպիսի՞ն է եղել քո ընտանիքի արձագանքը: – Բացասական արձագանք երբեք չի եղել: Միայն սասցին, թե որտեղից են իմացել և ավելացրեցին. «Եթե նույնիսկ այդպես է, մեզ համար արդեն ոչ մի բան չի փոխվի»: Ի վերջո բոլորը ունեն ընտանիք, ստեղծած մի աշխարհ: Սակայն իմ կարծիքով, դրանից հետո մի տեսակ հանգստացան: – Պետք է որ հեշտ չլինի մարդուն իր ինքնուրույն հետ կապված պատմությանը մեկ նախադասություն ևս ավելացնել: Արձանից հետո ի՞նչ ես անելու: Կամ մեկը, ով իմացել է, թե հայ է, ի՞նչ պետք է անի: – Ես հինս իմ ինքնություն մեջ փոքր չափ անցեց եմ բացել և խոսում եմ ավելի շատ իմ անուրից: Մի դուռ կա, որը բացել ես, սակայն չես կարողանում մտնել: Այնտեղ մի անցնող կա: Միզուցե երգերիս թեմաները փոխվեց: Ես քսատում տարեկան եմ և նոր ինքնությունս յուրացնելու համար շատ ժամանակ չունեմ, սակայն կամայ կամայ սկսում եմ որոշ բաներ օգտագործել: Օրինակ, երբ Armenian Navy Band-ի համար Թուրքիայում բարձրամուրթուն էի անում, շատ տարօրինակ մի բան եղավ: Խանութներից մեկում մի մարդ հարցրեց. «Ընկերներդ որտե՞ղից եմ: Երբ ես սասցի Հայաստանից, ես հարցրեց. «Դո՞ւ էլ ես հայ»: Այս հարցը ինձ առաջին անգամ էր տրվում և ես պատասխանեցի «Այո, հայ եմ»... Թուրքերինից բարձրանց Ռուբեն Մելքոնյանը

որ ոչ մեկին վնաս չպատճառեմ: Ի՞նչ ասում էին. «Կտու՞մ, նույնիսկ կյանքը կտանա՞վ»: «Ուրեմն անպայման պետք է այդ քայլը անեն» սասցի ինքս ինձ: Սեսն, որ այս հարցազրույցն էլ է ինձ շատ մտածելու տեղիք տվել: Այս պահին ամենահստակ բանը, որ կարող եմ ասել հետևյալն է. ես ցանկանում եմ հայերին ճանաչել, ի՞նչ են ուսում, ի՞նչ են խմում, ինչպե՞ս են ապրում, աշխարհիկ ինչպե՞ս են մայում: Ի՞նչ համար նոր մի աշխարհ է: Ուզում եմ հայերեն սովորել, Հայաստան ավելի շատ զնալ-գալ:

– Երբե՞ն վաճ գնացել էս: – Մի օր ընտանիքի տարեք անդամներից մեկին հարցրեցի, թե որտեղից ենք եկել Սև ծով: Այս փան Բերկի գյուղից Իսմայիլ անունով մի երեխա 1800-ականների վերջին Սև ծովում մի ընտանիքի մոտ է ապաստանել: 19 տարեկանում ես վարակվել է բորբախտով, և լեռան վրա ապրող մի մարդ՝ սաելով, որ կարող է պացիքներ իրավադությունը, երիտասարդին իր տուն է տարել: Իրականում էլ Իսմայիլ առողջությունը վերականգնվել է, ավելին՝ առողջություն է այդ մարդու առջև կա հետ և չորս տղա ունեցել: Սրանցից մեկը ինքս պապն է եղել: Ես պապերից չեմ տեսել, սակայն ինքս հոր մահը ինձ միշտ կասկածելի է թվացել: Անտառում ծառ կտրելիս կեռասի ծառի համը մնալով մահացել է: Նրա երբոր համար էլ եմ նույնը ասում: Տարօրինակ մեկ այլ փաստն էլ այն է, որ մեծ Սև ծովում ոչ մի ունեցվածք չունեմ: Երբ այսպիսի հարցականները շատացան գնացի իրողները մոտ: Ըստ նրա պատմածի, մեծը Վանի Մուրաթը գավառում բնակվող մի ցեղ ենք եղել: Օսմանցիների հետ մեր հարաբերությունները վատացել են և տեղափոխվել ենք Սև ծով, որը Վանից բավական հեռու է: Ուրքով եմ ճանապարհը կտրել սարերի միջով

ՇՆՈՐՀԱՎՈՐՈՒՄ ԵՆՔ

Գալուստ Փառնակի Տրապիզոնյանի Ծննդյան 50-ամյակը:

Հայաստանի «Համշեն» հայրենակցական - բարեգործական հասարակական կազմակերպությունը և «Չայն համշենական» ամսաթերթի խմբագրությունը քերտորեն շնորհավորում են հոբելյարին, մտաբուժ քաջառողջություն, ընտանեկան երջանկություն և հասարակական-քաղաքական քեղմավոր գործունեություն:

1923թ. մայիսի մեկին թուրքական նավը Վեյսուր գյուղի անտառապատ ավիճ թողնելով 105 մարդկանց, որոնց Վաշտոճուղու ղեկավարությամբ 7-8 տարի կռվում էին թուրք ջարդարարների դեմ, վերադարձավ Թուրքիա: Ֆիդայիները և փախստականները ծովափ իջնելով, հոգնած ու տանջված, բայց բարձր տրամադրությամբ, որ հասան Ա. Թովի իյուսիսային - փրկարար ավիճ:

Նելու են Թուրքիա: Ծանր էր ու ահավոր ցրանց վիճակը. յոթ-ութ տարի սար ու ձորերում կռվելով թուրք ջարդարարների դեմ, հասնելով ազատության արևելք, կրկին նետվում էին թուրք զազանների ճիրանները՝ այս անգամ բոլորովին անզեն ու կալանավորված: Այդ ծանր ու մահասարուտ բախտին ֆիդայիներն արժանանում էին Եմնալ փաշայի և Լենինի համաձայնությամբ:

Մեր ընթերցողներից շատերն, ամշուշտ, տեղյակ են, որ 2008թ. երևանում լույս տեսավ արխագահայ արձակագիր Ջորիկ Քեշիշյանի «Մահապարտների պարը» վեպը, որը պատմում էր Մեծ եղեռնի օրերին, մինչև 1923թ. Օրդուի գավառում հայ ֆիդայիների մեծ պայքարի մասին: Երան անդրադարձավ նաև մեր թերթը (տե՛ս «Չայն համշենական», 2008թ., N3-4): Վեպը շատ լավ ընդունելություն գտավ քե՛զ հայաստանում, քե՛ Արխագիայում, քե՛ ՌԴ Կրասնոդարի երկրամասում, նաև այլ երկրներում, որտեղ նույնպես որոշ օրինակներ էին հասել: Վեպն ավարտվում էր Երանով, որ Վաշտոճուղու գլխավորությամբ 105 հոգի համշենահայեր ճավով հասնում են Ա. Թովի ռուսական ավի: Իսկ թե՛ ինչ եղավ հետո, արդյո՞ք միշտ էր ռուսական ծովեզերը փրկության ավի, մեր խնդրանքով պատմում է գրքի հեղինակը: Ա. Վարդանյան

Ի՞ՆՉ ԵՂԱՎ ՀԵՏՈ

շարժվեցին առաջ: Սակայն, անսպասելիորեն փոխվեց ամեն ինչ, մի խումբ զինվորներ ու ոստիկաններ շրջափակեցին նրանց և ֆիդայիների առանձնացնելով կանանցից և երեխաներից տարան Աղլերի բանոց, իսկ փախստականներին պայմանականորեն ազատ արձակեցին, և նրանք, խմբապետի նախորդը տված խորհուրդների համաձայն, սկսեցին որոնել իրենց ծանոթ-հարազատներին, որոնք քարոզիչ առաջ կամ ջարդի օրերին փախել-ելել էին այս կողմերը: Ֆիդայիների մտակի հարազատները սկսեցին ինչ-որ ձևով օգնել նրանց՝ չեղած տեղից հաց ու կերակուր ճարել, տանել կիսաքաղց մարդկանց: Նրանք սկսեցին փնտրել փրկության ճանապարհ, չիմանալով անգամ, թե որն է նրանց կալանավորման իսկական պատճառը:

Երբ այդ որոշումը կայացվել էր, խմբապետին և խառնեցին զինակիցներին, հարցը որոշված էր արդեն, Վարդանյանն այլևս ոչինչ չէր կարող անել զինակիցներին փրկելու համար: Բայց այդ այդպես թվում էր, Վաշտոճուղին Վաշտոճուղին էր:

– Այս ի՞նչ է կատարվում ձեզ հետ, ինչու՞՝ եք այդպես հուսահատվել, հարցրեց զինակիցներից, երբ նրանց դուրս էին բերել կեսժամյա զբոսանքի:

– Խմբապետ, չգիտե՞ք, որ...

– Փիտեն, ամեն ինչ գիտեմ, խմբապետը կորեց Մաթուլյանի խոսքը, բայց միջ հուսահատվի, միջ խեղճանա և լեյք իմ վերջին հրամանը, մեր առնական խոսքերը քիչ թե շատ լուսավորեցին զինակիցների հոգիները, հույս ու հավատ ներշնչեցին նրանց: –Հավանական է, որ մոտ օրերս ձեզ կուղարկեն Թուրքիա, – շարունակեց խմբապետը, երբ հրամայեց նալ բարձրանալ, բոլորս իլու-հնազանդ կմտտենք նալ, և երբ դուրս կբերեն բաց ծով, երբ ծովափն այլևս չեղև, կրկնում են, Լսեք իմ վերջին հրամանը՝ ընկերներ, հարսանիքը սկսվեց: Այդ ճշմանկուն է, որ սկսում ենք մեր վերջին կռիվը: Դուրս ենք գալու մեզ տանողների դեմ կռվի՝ առանց զենք ու զրահի: Իհարկե, մինչ այդ պաղ համեն մեկս կփորկի ինչ-որ բան՝ երկաթի կամ փայտի կտոր ձեռք գցել: Նա կգնամ նալի հրամանատարի մոտ, նա իմ բաժինն է լինելու:

Կրկնեց մինչև վերջին շնչներս, կամ կնեռնեք անհավասար կռվում, կամ հաղթելով, խլելով նալը, այն քշել

կտանք Բուլղարիա: Ուրիշ ոչ մի խոսք, ոչ մի առաջարկություն: Այս է մեր անվերջ, մեզ փրկելու միակ միջոցը, իմ վերջին հրամանը:

Ֆիդայիները լուսաշող աչքերով իրար նայեցին՝ հույս ու հավատ էին տալիս խմբապետի խոսքերը:

Կես ժամ հետո նրանք բշեցին իրենց խցերը, որտեղ մնացին երկու-երեք ծանր ու տանջված օրեր, սպասելով Թուրքիա տանող նալին:

Երբ բանտախցերում որոշվում էր ֆիդայիների կյանքի ու մահվան հարցը, դրսում ուրիշ պայքար էր գնում: Կալանավորման ժամանակ մի ծառի փչակում թաքնված Քուչուկ Արթինը՝ Արզանուղին, կալանից խուսափելով երրորդ օրն իսկ ընկնելով գյուղից գյուղ, ու՛մ որ վնասահեց, հարմար գտավ, սկսեց պատմել կատարվածի մասին, որպեսզի գտնի մեկին, որը կարողանա օգնություն ցույց տալ բանտարկված ընկերներին: Եվ մի օր, Պիլինկուլիի՝ Պանթիպիի վերևը՝ Օտուլուկ – Մեխաղեր գյուղում գտավ մեկին՝ հաչիկ Արթինի Քոսյանին, որը լսելով նրա պատմածները, թողեց տուն ու գործ, զարնամային վարուցանք, և ընկավ ճանապարհ՝ ֆիդայիների հետքերով գնաց նրանց մի ճար անելու: Բայց ամեն տեղ նրան պատասխանում էին միատեսակ, որ նրանք էլ կիսաներ են, մարդասպաններ, որ նրանց փրկության ճար չկա, չի կարող լինել: Բայց հաչիկը չէր լսում նրանց, շարունակում էր իր ճանապարհը: Այդ խելոք և հեռատես մարդը հասավ Լոկոտսիսյակ և այնտեղ գտավ մեկին, ախտա, որ նրա անունը մեզ չի հասել, որն ամբողջ հեղափոխության ժամանակ եղել էր Լադեժյա Կուրակալայի մտերիմը, նրա հեղափոխական ընկերներից մեկը և այժմ Լոկոտսիսյակում շարունակում էր գաղտնի իր գործերով: Երբ Քոսյանը պատմեց նրան ֆիդայիների մասին, ներկայացրեց նրանց վիճակը, նա հարցրեց.

– Նրանք ներկայումս որտե՞ղ են գտնվում:

– Դե՛ք բանտում են, բայց հաշված օրեր ու ժամեր են մնացել նրանց Թուրքիա ուղարկելու համար:

– Անհոգ մեա, բարեկամ, - քիչ մտաձեռուց հետո շարունակեց այդ մարդը, - ես կաշխատեմ փրկել նրանց, ազատ աշխարհի դուրս բերել, վաղը կգաս ինձ մոտ, կխոսեմ:

Երկրորդ օրվա կեսին միջին տարիքի մի հայ առաջ, քանի որ ֆիդայիները ռուսներն չգիտեին, եկավ բանտ, դիմեց բանտապետին, որ իրեն առաջնորդի էլ կիսա կոչվող բանտարկյալների մոտ: Երբ սպաներին առաջնորդող պահակ բացեց բանտախցերի դռները, հայ սպան դիմեց ֆիդայիներին.

– Դուք ազատ եք, ֆիդայիներ, դուք էլ կիսա եք և չեք էլ եղել, դուք ֆիդայիներ եք, ազատարարներ:

– Դուք մեզ մի ծարրեք, մենք ...

– Կրկնում են, - սպան կորեց խմբապետի խոսքը, - դուք ազատ եք ինչպես սովետական ամեն ոմ ազատ քաղաքացի: Երեկուսն ձեզ կուղարկեն Աղլեր, որտեղ կստանեք ձեր ընկերներին, հարազատներին, ձեր փրկած մարդկանց: Կրկնում են, ազատ եք: Միայն ամեն առավոտ և իրիկուն կիսիչեք Լադեժյա Կուրակալայից, մեր կառավարության հիմնալի կին աշխատողին, կորիցեք նրա ծնունդն ու կյանքը, որ փրկեց ձեզ մահից, դարձրեց սովետական ազատ քաղաքացիներ:

Բանտի դռների մեջ բևեռեց ֆիդայիների փրկության լուրը: Ցավոք, այդպես էլ անհայտ կամ գաղտնի մնաց հայ ֆիդայիների համար միջնորդողի անունը:

Ջորիկ Քեշիշյան Արխագիա, Ցանորիպ

(սկզբից՝ 3-րդ էջում)

Ռուս մը գտաւ, որ ծխախոտի պլանտացիաները անբարոյականութեան օճախներ են, ռուս գեղըկուհիները անոնց մէջ կը փծանան, ինչ եղած է Կուրբան և նկատած է այդ երևոյթը: Բացի այդ՝ միայն ծխախոտ տնկելով հողերը ուժասպառ կ'ընեն, ուստի լաւ է որ օր առաջ հեռանան: Ա. Եմֆիաճեան վիճակագրութեանը ցոյց տուաւ, թէ առաջ որքան ծխախոտ Թուրքիայէն կը ներածուէր, իսկ ներկայիս որքան կը սպառուի, եւ թուական տուեալներով հաստատեց Ռուսիոյ ստացած մեծ շահը: Ուրիշ մը կարծիք յայտնեց, թէ մինչեւ քնկերուտ ծխախոտի մշակութիւնը լաւ մը իրազեցել, խնրել բարձր իշխանութեան, որ թոյլ տայ ծխախոտագործներու մնալ իրենց վարձած հողերու վրայ:

Անդամուտի ռուս տիկն մը (որքան կը յիշեմ Մասլովա) վրոզմունքով դէմ արտայայտուեցաւ օգտագործելէն յետոյ ծխախոտագործները արտաքսելու գաղափարին դէմ: Իշխան Շերվաշիճէ անկեղծ ու խորիտ շեշտով մը յայտնեց, որ հայ երկրագործ գաղթականները կեանք ու ջիղ տուին մեռած շրջանի մը: Եթէ անոնց չըլլային, կ'ուրանաւտերեղը դրամի երես փիտի չտեսնէին եւ շատուց սանձակացած փիտի բէլային: Կ'ուզուի ռուս գաղթականներ բերել ու տեղադրել անոնց տեղ, բայց ի՞նչ կ'ընան տալ ռուս գաղթականները մեզ՝ հողատերերուս: Աւելորդ անտառ չընամ որ փայտ կորնեծ ծախեն. կը մնայ որ կարանք տնկեն, բայց անոր ալ կէսը որդեղ կ'ուտեն եւ իրենց չի բաւեր: 1898-ի օրէնքը անարդար է եւ անմատակարար:

Շերվաշիճէի խօսքերը մեծ տպաւորութիւն ըրին ժողովակալներու վրայ: Ի վերջոյ որոշուեցաւ, որ կայսերական Պիղատոսեանական Ընկերութիւնը, յանուն գիղատնտեսութեան բարգաւաճման եւ երկրի արդիւնագործութեան կարիցներու, միջամտ կառավարութեան մօտ եւ խնդրէ որ 1 տարի յետագուի 1898-ի օրէնքի կիրառումը, մինչեւ որ հարցը բազմակողմանի քննուի եւ երկրի շահեկան համապատասխան որոշում տրուի:

Դիմումը կատարելու համար պատուիրակութիւն մը ընտրուեցաւ իշխան Շերվաշիճէ, տիկին Մասլովայէն (?), եւ Ալ. Զալաճարը: Դեռեւեալ օրն իսկ պատուիրակութիւնը ներկայացաւ Փոխարքայի փոխանորդ գօր. Մալամային, որ խոստացաւ գոհացում տալ խնդրանքին: Շաբաթ մը յետոյ հեռագրութեան բոլոր նահանգապետներու, որ յետագուեալ է 1898-ի օրէնքը գործադրութիւնը: Այսպիսով հայ գիղացիութիւնը ազատեցաւ ծանր կացութենէ մը: Հայերու հետ յոյներն ալ օգտուեցան օրէնքի յետագուումէն, առանց ռեւէ աշխատանք կատարելու:

Վ
Հայ եկեղեցական կալուածներ էլ կային այդ շրջաններու մէջ, բայց Կովկասի միւս վայրերու մէջ անոնց բռնագրաւումը խորապէս ազդեց այս տեղերու հայութեան վրայ: Ի հաշմակցութեան իրահանգած գաղտնի դպրոցներն ու պետական դատարաններու դէմ հռչակուած պայքարը լիովին գործադրուեցան:

Հայ-թաթարական ընդհարումները նոյնպէս անհետեւանց անցան, միայն մահմետական ինքուշ ոստիկան մը Սօջիի մէջ առանց պատճառի սպանեց Սջեցի ինքնը հայ մը՝ Երօ անունով: Դեպքը բաւական յուզում պատճառեց հասարակութեան: Թալուսի ատեն ճառեր խօսուեցան քրմադատող կառավարութիւնը, որոն հետեւանքով սոցիալ-դեմոկրատ կուրի մը եւ հաշմակցական քննել մը ձեռքբալարելով Լոկոտսիսիկի բանոց դրկուեցան, ուրկէ ամիս մը յետոյ ազատ արձակուեցան:

«Հայրենիք», Բոստոն, 1930, N2 (շարունակելի)